

**XIINXALA HAALA DHIYAANNAA AFOOLA OROMOO, KITAABA
BARATAA BARNOOTA AFAAN OROMOO KUTAA 9^{ffaa} FI 10^{ffaa}**

HAANNAA MALKAAMUU

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSII SUUTIN GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'EE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORIIFDHIYAATE KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO
AFAANNOTAA, JOORNAALIIZIMIIFI QUNNAMTIITTI**

YUNIVARSIITTII FINFINNEE

HAGAYYA, 2010 (2018)

FINFINNEE

Xiinxala Haala Dhiyaannaa Afoola Oromoo, Kitaaba Barataa

Barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa}

Haannaa Malkaamuu Bayeessaa

Gorsaa: Dinqeessaa Dheeressaa (PhD)

**Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoo Barsiisuu
Gamisaan Guuttachuuf Qophaa'ee Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi
Fooklooriitiif Dhiyaate**

**Yuunivarsiitii Finfinnee
Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanii, Joornaalizimiifi
Quunnamtii Muummee Afaan Oromoo ,Ogbarruufi
Fookloorii**

Hagayya, 2010 (2018)

Finfinnee

Yunvarsiiiti Finfinnee
Dhaabbata Digirii duraattin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo Barsiisuuf Gamisaan Guttachuuf Haannaa Malkaamuuttin Mata duree “Haala Dhiyeenya Afoolaa Kitaaba Afaan Oromoo kutaa Kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa}” jedhurratti qophaa’e sadarkaa ulaagaa yunvarsiiitichi kaa’e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa_____

Qoraa keessaa_____ Mallattoo _____ Guyyaa_____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa_____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Axereeraa

Qorannoon kun xinxalaa haala dhiyaannaa afoolaa kitaaba barnnootaa Afaan Oroomoo kutaa sagaliifi kudhanii irratti xiyeefata. Ka'umsi qorannoo kanaas, afoolli Oromoo akkuma qabiyeen afaanii, ogummaa afaaniifii afoola haala itti kitabilee barnoota afaanii keessaatti dhiyaatu kan mataa isaa danda'e kan barbaadudha. Haaluma kanaan haala dhiyaannaa afoola kitaaba barnnootaa Afaan Oromoo kutaa sagaliifi kudhanii keessa jiru ilaalchisee ciminnaafii hanqina jiru adda baasuudha. Kaayyoowwan gooreeqorannoo kanaa keessa inni tokko sadarkaa kutaa sagaliifi kudhanii gorowaan afoolaa kitaaba barnnoota afaanii keessatti haala kamiin dhiyaachu akka danda'aamu adda baasuudha. Qorannoo kana gaggeessuuf immoo malla qoranno akkamtaattn (qualitative research method) hojii irra oolee jira. Mala kana bu'uuraa taasifachuunodeeffannoo funaanuun mata duree qorannoo waliin walsimatu kanneen akka qacceessa qabiyeen kitaabaa, afgaaffifi dawwannaa daree gargaaramuun ragaleen qorannicha funnamaniiru. Odeeffannoo funaannamaniis akkaataa walitti dhiyeenya isaanittin qoqqoduun qacefamaniiru. Haaluma walfakkaatuun qorannoon fafacca'insaafii dhiyaanna afoolaa boqonaalee kitabilee lamaan hunda keessaaf gilgaaloonni afoolaan walqabatanii jiraan kan qacefamaniidha. Bu'aaleen qorannichaan argamaan akka mul'ataniitti afoolli kitaaba afaanii keessaatti barannoon jirachuun ogummaawwan gurgudoo afaanii, hiika jechootaafi caasluga ittiin dhiyeesuurratti hanqina qabaachuutu mul'ata. Gilgaaloonni kitaaba barnnootaa kana keessatti argamaan akkaataa dhiyaachuu qabaniin kan hin dhiyaannee ta'uu agarsiisa. Gilgaaloonni afoolaan walqabataan kitabilee kanneen keessaa jiraan akkaataa sirna barnnootaa fooya'aa ta'een, qajeelchi barsiisaafi kitaabnii barnnootaa afaani haala dhiyaanna waliigalteen akkaataa afoola hunda hirmachisuun, akka gosa barnnootaa tokkootti osoo qopha'ee kan jedhuufii yeroo kitaabinni barnnootaa afaanii qopha'u immoo dhimmi barnnootaa dhimma xiyeefannoo barbaadu waanta'eef qaamota adda addaa dandeettii kana qaban waal dorgomsisuun irratti akka hirmaataan ta'ee osoo qopha'e kanneen jedhuun yaboo jalatti ibsameera.

Galata

Waan hundaa dura jalqabaa hanga xummuraatti gargaasa isaatiin bu'aa ba'ii heddu keessa nadabarsee ifaajee koo galmaan naaf ga'e waaqayyoon onnee koo keessaa galateeffadha.

Itti aansuun nuffii tokko malee yaadafi ogummaa qabanii naggargaaraa kan turan gorsaa koo Dr. Dinqeessaa Dheressaa galanni koo daangaa hinqabu.

Itti dabaluun hojii qoraannoo kana irratti odeeffannoos ta'e yaadaafi hojii barreessutiin nagargaaruunkan nabira dhaabbattee yeroo hunda najajjabeessaa turte obboo Caalaa Diroof galanni koo guddaadha.

Dabalataan, Milkaa'ina hojii qorannoo kootiif hanga dhumaatti nawaliin ta'uun Yaadaan, yeroon, maallaqaafi humnaan nadeeggareef najajjabeessee onnee natti uumeefabbaa waarraa kooobboo Zawudee Ejersaa galanniin qabuuf olaanaadha.

Jibsoo/ Hiika jechootaa

- Barannoo   Qabiyyee barnootaa addan qoqqoodee kan dhiyeesu
- Duudhaa   Safuu hawwassaa
- Falaasama   kalaqa madda beekumsaa
- Galaalchaa   baruulee toora interneetii irraa gad-lakkifaamu
- Hurruubuu   gochaan agarsiisuu
- Lufummaa   Karaa afoolli tokko dhalota irra dhalotaatti darbuu
- Mararoo   Sirbaa gaafa cidhaa warra intalaatti garaa nyannaf gorsaaf sirbamu.
- Qaaccessa   Qabiyyeen barreeffamaa maal akka fakkaatu walqabsiisuun ibsuu
- Qoraase   Hulee, hurgeessa
- Raagoo   Seeneffama afaanii dhiyaatu
- Ragamtaa   Waa'ee amantaa kan seenessuu
- Si'eessuu   Kakaasuu , jajjabeessuu
- Sokoo   Ergaa dhokataa kan qabatee
- Sorgoo   Yaada hiika ifaa qabatee

Baafata

Qabiyee Fuula

Axereeraa.....	i
Galata	ii
Jibsoo/ Hiika jechootaa.....	iii
Baafata	iv
Qabeentaa Gabteewwanii	viii
BOQONNAA TOKKO: SEENSAA	1
1.1. Ariirrata Qorannichaa.....	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa	2
1.3. Kaayyoo Qorannichaa	4
1.4. Faayidaa Qorannichaa	4
1.5. Daangaa Qorannichaa.....	5
1.6. Hanqina Qorannichaa	5
BOQONNAA LAMA: Sakatta’a Barruu	6
2.1. Sakatta’a Barruu Yaada Rimee	6
2.1.1. Maalummaa Afoolaa.....	6
2.1.2. Goroowwan Afoolaa	7
2.1.2.1. Seeneffaamoota	7
2.1.2.1.1. Raagamtaa	7
2.1.2.1.2. Afseenaa	9
2.1.2.1.3 Durdurii	9
2.1.2.1.4 Af-walaloo:.....	9
2.1.2.2 Unkaawwaan Gagabaaboo.....	10
2.1.3. Faayidaa Afoolaa	11
2.1.3.1. Akkaa maddaa ogbaruutti.....	12

2.1.3.2. Ta'insootaa bu'aa bayii jireenyaa galmeessuuf.....	12
2.1.3.3. Bashannansiisuufi Gammachiisuu	13
2.1.3.4. Fedhiifi Falaasama Jabeessuuf	14
2.1.4 Yaadrimee Sirna Barnootaa	14
2.1.4.1 Seeraafi Heera Barsiisuu.....	15
2.1.4.2. Gahee Dhiyaannaa Kitaaba Barnootaa	17
2.1.4.3. Faayidaa Afoolaa Sirna Barnootaa Keessatti.....	17
2.1.4.3.1. Ogummaa Afaanii Gabbisuuf	17
2.1.4.3.2. Beekumsa Kuufachuuf.....	17
2.1.4.3.3. Dagaagina Sammuutiif (Mental Development)	17
2.1.4.3.4. Fooyya'iinsa Amalaatiif.....	18
2.1.4.4. Faayidaa Afoolaa Kitaaba Barataafi Barnoota Afaanii Keessatti.....	18
2.1.4.4.1 Gahee Afoolaa Ogummaa Dhaggeeffachuufi Dubbachuu keessatti.....	19
2.1.4.5. Malleen Dhiyeenya Afoolaan Afaan Barsiisuu	20
2.1.4.5.1. Mala Dhiheenya Afaan Bu'uurreffate (Language Based Approach).....	21
2.1.5 Haala Dhiyaanaa Gorowwan Afoolaa.....	21
2.1.5.1 Haala Dhiyaanaa Hiboo	21
2.1.5.2 Haala Dhiyaanaa dudurii	22
2.1.5.3. Haala Dhiyaanaa Afwalaloo	22
2.1.5.4 Haala Dhiyaanaa Mammaaksa.....	23
2.1.6. Yaaxinaa Dhiyaanaa Afoolaa.....	24
2.2. Sakkatta'a Barruu Wal-fakkii	25

BOQONNAA SADI: Saxaxaafi Mala Qorannichaa	26
3.1. Saxaaxa Qorannichaa	26
3.2. Madda Ragaalee	26
3.3. Mala Iddaatteesuu	27
3.4. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	28
3.4.1. Sakatta'a Kitaabaa Barataa	29
3.4.2. Afgaaffii	29
3.4.3. Daawwannaa Daree	29
3.5. Qindoomina Qorannichaa	29
3.6. Mala Qaaccessa Odeeffannoo	30
BOQONNAA AFUR: Qaaccessaafi Ibsa Ragaalee	31
4.1. Kitaaba Barnootaa Afaan Oromoo Kutaa Salgaaffaafi Kurnafaa.....	31
4.1.1. Ibsa Qabiyyee Kitaaba Afaan Oromoo Kutaa Salgaaffaa	32
4.1.2. Ibsa Qabiyyee Kitaaba Afaan Oromoo Kutaa kurnaffaa	33
4.2. Qaaccessa Odeeffannoowwan Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa Salgaaffaa fi kurnafaa.....	35
4.2.1. Qaaccessa Odeeffannoowwan Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa Salgaaffaa	35
4.2.2. Qaaccessa Odeeffannoowwan Kitaaba barata barnoota Afaan Oromoo Kutaa kurnaffaa.....	47
4.3. Qaaccessa Odeeffannoowwan Afgaaffiidhaan Barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsa Sadarkaa Lammaffaa Buraayyu Irraa Argame	59
4.3.1. Qaaccessa Odeeffannoo Afgaaffii Barattoota Kutaa Sagaliifi Kudhanii Mana Barumsa Sadarkaa Lammaffaa Buraayyu Irraa argame	61
4.3.2. Qaaccessa Odeeffannoowwan Daawwannaa Dareetiin Argame	62

BOQONNAA SHAN: Cuunfaa Argannoofi Yaboo.....	63
5.1. Cuunfaafi Argannoo.....	64
5.2. Yaboo.....	65
Wabiilee.....	66
Dabalee “A”.....	69
Dabalee “B”.....	70
Dabalee “C”.....	72
Dabalee “D”.....	73
Dabalee “E”.....	74

Qabeentaa Gabteewwanii

Fakkii 1. Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 9ffaa	32
Fakkii 2: kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa.....	34
Fakki 3 shakkala oduu durdurii wa’ee Sareef Harree.....	42

BOQONNAA TOKKO: SEENSAA

1.1.Ariirrata Qorannichaa

Uummanni Oromoo uummata damee seenaa bara dheeraa qabuufi seenaa ofii bifa barreefamaatiin osoo hin taane fookiloriitti fayyadamuun afaaniifi gochaan dhalootaa dhalootatti kan dabarsaa tureedha. Kanaaf, fookilooriin bu’uura duudhaafi seenaa hawaasa keessatti, dhuftee aadaa, mantii fi barsiifata saba tokkoo baatee kan socho’uudha (Oring ,1999:136).

Firiiwwaan (gooroowwaan) fookloriin ofjalatti qabaatu immoo afuuridha. Isaanis, artii hawaasaa, wanta aadaa, duudhaa hawaasaafi afoola yoota’u firiiwwan fookiloorii kana keessaa afooli isa tokkodha.

Oromoon afaan isaa afaan barreeffamaa osoo hin ta’ in dura qarooma isaa dhalootaa dhalootatti afoolaanin dabarfataa dhufe. Yaada kana ilaalchisee hayyoonni adda addaa ragaa bahan keessaa muraasa yoo ilaalle Beekan (2015:9) haala armaan gadiitiin yoo ibsu, afoolli ogbarruun osoo hin turin dura kan tureefi eenyummaa hawaasa tokkoo ibsuuf kan ga’ee guddaa qabuudha. Sababnisaas, afoolli qabeenya hawaasaa ta’utti dabalee haala jiruufi jireenya hawaasaa kan calaqqisuudha. Falaasamniifi ergaan walfakkaataan afoola hunda keessa jiran duudhaawwan nama tokkorraa nama birootti barreeffamaan osoo hin taane, gochaafi yaada sammuun kan hawaasa tokkoo isa birootti lufanii asgahaniidha jechuun Beekan (2015:9) ibseera.

Yaada kanarraa kan hubannu afoolli hojii kalaqa sammuu namaa keessaa tokko ta’ee, kan osoo ogbarruun barreeffamaa hin jalqabin dura yeroo dheeraadhaaf seenaa jiruufi jireenya ilmaan namaa wajjiin ture ta’uu isaati. Geetaachoo (2009:141) waa’ee faayidaalee afoolaa yoo ibsu, “Afoolli faayidaalee heddu qaba. Isaan keessaa, aara itti galfachuu, ittii bashannanuuf, akkasumas aadaa, duudhaa, seenaa, amantaa, kabajaafi jireenya hawaasaa ibsa. Kana malees, ogbarruufis madda ragaati” jedha. Akkuma yaada armaan oliiirraa hubatamutti afoolli bashannansiisuufis, seenaafi duudhaa hawaasa barsiisuufis akkasuma immoo darbee ogbarruu ammayyaatiifis bu’uura yookaan ka’umsa ta’uusaa ifatti mul’ata. Yaaduma kana deeggaruudhaan Baddiluu (1996:6) Brumfit fi kanneen biroo (1986) wabeeffachuudhaan “keessattuu biyyoota guddataa jiraniif ogbarruun sirna barnootaa isaanii keessatti hammatamuun guddinaaf gahee guddaa qabaachuusaa” ibsa. Kanaaf afoolli haala dhiyaannaa baruufi barsiisuu keessatti barbaachisaa ta’uu isaa ibsa.

Haaluma walfakkaatuun Beekaan (2015:8) Owusu,Guunterfi Abdullahi A.Shongolo jedhaman wabeeffachuun akkas jedha. “Afoolli Afrikaa warra dhidhimaan hakuuccaa jala akka tureefi aadaa mataa isaanii barumsa keessa galchuun babal’ifachuuf akka carraaqaa turan nu hubachiisu” jedha.Dabalataanis, hawaasni tokko qarooma isaa keessatti aadaa, amantiifi siyaasa isaa dagaagfachuuf afoolaan dhimma bahaa ture.

Afoolli sochii dhalli namaa adeemsa beekumsaafi ogummaa adda addaa ittiin walii qoodaniifi muuxannoo jireenya gamtaa ta’uu isaa hubanna. Afaan sabni tokko ittiin walii galu ammoo gurmoo jiruufi jireenya waliinii uumuuf iddoo guddaa qaba.Waan kana ta’eef afoollifi afaan gargar ba’anii hin ilaalaman.

Mala dhiyaannaa afoolan baruufi barsiisuu keessatti Addunyaa dhugaa keessa ta’anii barsiisuu barbaachisaa waan ta’eef itti dhimma ba’uun murteessaadha. Afoolli immoo afaanitti dhimma ba’a waan ta’eef afaanifi afoolli haala dhiyaannaa afaan baruufi barsiisuu keessatti iddoo guddaa qaba. Dabalataan immoo waa’ee aadaa dhimma eenyummaa waan ta’eef jiruuf jireenya hawaasaa keessatti dhimma xiyyeeffaannoo qabuudha.Afaan barsiisuuf immoo haala dhiyaannaa dhimma xiyyeeffannoo qabuu kanatti dhimma ba’uun barbaachisaadha. Haalli dhiyaannaa afoola afaan barsiisuuf kitaaba barnoota afaanii keessatti qorannoon xiinxalamee xiyyeeffannoon dhimma itti ba’uun barbaachisaadha.Kanaaf, qorannoo kun mata duree “xiinxala haala dhiyaannaa Afoola Oromoo Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa xiyyeeffannoo Mana Barumsa Buraayyuu sadarkaa 2ffaa irratti” jedhu irratti qorannoo gaggeessuuf, ka’umsa qorannichaa kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaa hanqina haala qindaa’ina qorannichaa, mala qorannichaa, qaaccessa qorannichaa, yaada furmaataafi argannoo qorannichaa qabatee qopheessuu yaaleera.

1.2.Ka’umsa Qorannichaa

Qabiyyeewwan kitaabni barataa hammatu keessaa tokko duudhaa ummata Oromoo kan calaqqisiisu afoola garagaraati.Kun immoo, faayidaan afoolaa ifatti beekkamee sirna barnoota afaaniifi qophii kitaaba afaanii keessatti hammatamee osoo jiruu, faayidaan haala dhiyaannaa afoolaa afaan barsiisuu keessatti qabu ifatti adda ba’ee hin taanye. Kanaafuu, afoolli akkuma bara durii ummanni Oromoo ilmaan isaa ittiin barsiifataa dhufe sanitti yeroo afaan sabichaa afaan barnootaafi ogbarruu ta’e kanatti immoo haalaan qo’atamuun sirna barnootaa keessattuu,

barnoota afaanii keessatti hammatamuun yoo sirritti dhimma itti ba'ame bu'aan inni fidu olaanaadha.

Kuniis, baruufi barsiisuu keessatti afoolli haala jiruufi jireenya hawaasa keessa jiru waan qabuuf afaan barsiisuu keessatti hedduu hawataadha. Afoolli falaasama hawaasichaa barsiisaa karaa dhokataaa ta'een dandeettii barataa milkeessuu waan danda'uuf haalli dhiyaannaa afoolan afaan barsiisuu xiinxalamee bu'aa afaan baruufi barsiisuuf oolchuun daran barbaachisaadha. Haat'u malee dhimmoota kana ilaalchisee kanaanduraka qoranoon yoo jiraates gama kanaan kan jiru gahaa miti. Kanaaf akka ka'umsaatti qorattu haala dhiyaanna afoola kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 9 fi 10 irratti qorannoo geggeesuuf kan kakaasee qorannoowaan kanaan dura xinxalameen waal qabsiiseetee xinxaluuf hanqina kanaan walqabataan mul'ataan gama dhiyanaa afoola, akkataa dhiyaannaa gosoota afoolaa kaneenniin walqabatee, walsimannaa qajelcha kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa fi xiyeefanna gama ogumaa afaanii mul'ataan irratti furmaata barbadufi. Sababiin, qoratuun barnoota Afaan Oromoo kitaabiilee kutaa 9 fi 10 dhihaannaa afoolaa irratti xiyyeeffateef immo, yeroo dheeraaf kitaabilee kanneeniin fayyadamee waan barsiisaa tureef. Yeroo barsiisaa tureetti keessumaadhiyaanna afoola kitaabicha keessatti argamaniin walqabatee shakkii baay'ee isa keessa isheetti uumee ture.

Dhimmi kun ammoo qorannoodabalataa waan barbaaduuf qorattuun mata-duree “xiinxala haala dhiyaannaa Afoola Oromoo Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa xiyyeeffannoo Mana Barumsa Buraayyuu sadarkaa 2ffaa irratti” jedhu irratti qorannoo gaggeessuuf ishee kakaase.

Kanuma wajjin walsimatee gaaffileen qorannoo kanaan furamu jedhamee yaadamu armaan gadittitarreeffman.

- Afoollii kitaabilee barnootaa afaan oromoo kutaa sagaliifi kudhanii keessatti argaman akkamitti dhiyaate?
- Goosoota afoolaa akkamiitu kitaabilee kanneen keessatti akka argamuufi akamiin ittiin barsiisuuf dhiyaatan?
- Afoolaa Oromoo kitaaba barataa kutaa sagaliifi kudhanii keessatti dhiyaate ogummaa afaaniifi kanneen biroo haala ibsuu danda'uun dhiyaateera?

1.3.Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa haala dhiyeenya afoola Oromoo kitaabilee barataa barnoota afaan oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} xiinxalluudha.

Kaayyoon gooreeqorannoo kana immoo:

1. Afoolla kitaabilee barnootaa Afaan Oromoo kutaa sagaliifi kudhanii keessatti argaman haala dhiyaannaa isaanii adda baasuu.
2. Goosoonni afoolaa kitaabilee kanneen keessatti diyaatan maal ittiin barsiisuuf akka dhiyaatani fi afoolli akkamii akka dhiyaate adda baasuu;
3. Afoolaa Oromoo kitaaba barataa kutaa sagaliifi kudhanii keessatti dhiyaate ogummaa afaaniifi kanneen biroo haala ibsuu danda'uun dhiyaachuu isaa adda baasuu;

1.4.Faayidaa Qorannichaa

Akka qorattuun qorannoo kanaa itti amantutti bu'aan qorannoo kana irraa argamu; bifa qoratameen kitaaba barnootaafi barnoota afaanii keessatti hojii irra yoo oole:

- Kaayyoobarnoota afaanii galmaan gahuuf faayidaa guddaa qaba. Barsiisaan haala dhiyaannaa afoolatti dhimma bahuun ogummaa afaanii yoo barsiisu barattoonni fedhiifi kaka'umsa horachuun kaayyoon barnoota afaanii akka galma gahuuf nigargaara.
- Barattoonni manatti afoola maatii irraa baratan saniin walqabsiisuun kitaabicha keessatti yemmuu baratan kaka'umsaafi fedhii waan horataniif haala dhiyaannaa afoolaa kitaabota kana keessatti argamuu xiinxalanii bu'aa isaa adda baasun dhimma itti ba'uun daran bu'a qabeessa ta'a.
- Biiroo Barnoota Oromiyaa kitaaba barnoota Afaan Oromoo Kutaa 9ffaafi 10ffaa keessa deebiin yemmuu qopheessu bu'aa qorannoo kanaa waliin deemuun haalli dhiyaannaa afoola Oromoo xiyyeeffannaa guddaa akka argatuuf nigargaara.
- Biroon Aadaafi Turiizimii Oromiyaa bu'aa qorannoo kanarraa agamu ilaluun haala dhiyyeenya afoolaa ketabilee barnootaa sadarkaa adda addatiin wal akka qabataan hala mijeesaaf.
- Namoota qoraannoo kanaan walfakkatuu geggeessuu barbaadaniif yaada ka'umsaa ta'uu danda'a jedhamee yaadama.

1.5.Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun haala dhiyaannaa afoolawwan Oromoo baruufi barsiisuu keessatti ta'ee kitaabilee barnoota afaan Oromoo kutaa 9ffaafi 10ffaa kan daangeffameedha. Kunis, dhimmoota afoola Oromoo barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 9ffaafi 10ffaa irratti dhiyaate kamiiniyyuu nihammata. Sababni facaa'iinsiifi argamiinsi afoolaa kitaabicha keessaa haala dhiyaannaa afoolaan afaan barsisuu irratti qaban waan fuulleffateef kitaabilee barnoota biroofi kutaa biroo hin dabalatu. Sababni kitaabni kutaa 9^{ffa} fi 10^{ffa} filatameefi sadarkaa lammaffatti kitaabni kutaa kanneeniidhimoota afoolaailaalchisee hanqinoota hedduu kan hammate waan ta'eef. Qorannoo kana keessatti kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa salgaaffaafi kudhanaffaa qofa irratti daangeffame. Kunis haala ogummawwan afaanii jiran kitaaba keessatti barsiisuuf dhiyaate kaasuun iddoo hanqini mul'atutti kan ta'uu qabu kallattii kaa'uun kan qoratamuudha. kitaabonni kunis kan bara 2005/2012 qophaa'ee hanga ammaatti hojiirra jiruudha.

Xiyyeeffannoon inni dabalataa mana barumsaa Buraayuu sadarkaa lammafaa: barsiisota Afaan Oromoo barsiisaniifi barattoota kutaa 9 fi 10 Afaan Oromoo baratanidha. Sababin barsiisonnifi barattoonni xiyyeeffannoo dabalataa ta'aniif ammoo, barsiisonni kitaabicha barsiisuudhaan, barattoonni ammoo kitaabichaan barachuudhaan muuxannoo waan qabaniif akka ragaalee dabalatatti dhihaannaa afoolaa ilaalchiisee abba dhimmaa ta'uudhaan odeeffannoo sirrii kennu jedhame waan yaadameefidha.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun yeroo gaggeeffamu wantoonni qorattuu mudataan kanneen bu'uura ta'aan keessaa muraasni isaanii armaan gadditti ibsamaniiru: kitaboolee wabii akkaataa afaan tokkoffaa afoolaan barsiisuun itti danda'amurraatti argachuu dhabuu. kanaaf, qorattuunisbareeffamoota wabii afaan lammaffaa afoolaan barsiisuuf walqabataanii jiranitti dhimma baateetti. Dabalataaniis, kitaabolee wabii afaan oromoon barreeffamaan bal'inaan dhabuufii qorannoowwaan mata duree kanaan hariiroo qabaan dhabamuun qorattuu rakkiseera. Haata'u malee qorattuun yeroo ishee hanga danda'ameetti walsimsiisuun kitaabolee afaan biroon barreeffamaan garaa afaan oromooti jijjiiruun akkasumas tooraa interneettii fayyadamuun, qorannicha haala gaariin xummuruu dandeessee jirti.

BOQONNAA LAMA: Sakatta'a Barruu

2.1. Sakatta'a Barruu Yaada Rimee

Qorannoo tokko yemmuu gaggeeffamu ragaa haayyota, kitaabilee barreessaniifi ragaaa afaaniin haayyotarraa argameen deeggaramee dhiyaate. Qorannoo tokko yemmuu qoratamu yaada mataduree sanaan kan deeggaru yookiin kan mormu ta'ee dhiyaachuu akka qabu Dastaa (2002:71) ibseera. Dabalataan ammoo faayidaa sakkatta'a barruu inni biraa hojiiwwan hojjatamaniin walqabsiisuudha. Haala kanaan mormuu, deeggaruu, cimsuufi qaawwa mul'atu agaarsiisuun qorannichaaf ka'umsa kan ta'e adda baasuudha. (Addunyaa, 2011:57).

Kanumatti fufuun qorannoo tokkoof hojiiwwan kanaan duraa sakatta'uun daran barbaachisaadha. Barreeffamoota armaan duraa kan mataduree qorannichaan hidhata qaban sakatta'uun faayidaa inni qabu keessaa tokko argannoowwan hojii qorannootiif barbaachisan gabbifachuudha. (Beg, 2001:19) Haaluma kanaan boqonnaa kana keessatti xiinxala barruuwwan yaxinniifiwali'tti dhifeenyi isaan qaban duraaduuban dhiyaataniiru.

2.1.1. Maalummaa Afoolaa

Afoollii damee ogbarruu keessaa isa tokkoofi guddaa ta'ee dhaloota irraa dhalootatti kan afaaniin darbaa dhufeedha. Waa'ee maalummaa afoolaa Melakneh (2006:11) yoo ibsu, afoola jechuun afoolli kan dhalli namaa yookaan afaaniin dhalootaa dhalootatti dabarsaa dhufeedha. Kunis, kan ofkeessatti hammatu: afseena, durdurii, mammaaksa, hiibboo, ateetee, sirbootafi afwalaloowwan garaagaraa kanneen jiruufi jireenya hawaasaa keessatti akka sirna bulmaataafi faayidaa adda addaaf oolaniidha. Afoolli hojii kalaqaa hawwata miiraa qabuufi midhagina gonfateedha. Afoolli hojii kalaqaa bifa walalootiin (as a poem) yookaan bifa holoolootiin (as a prose fiction) dhiyaatu ta'ee, kan namoonni ogummaa waa kalaquu qabaniin uumaniidha. Qabeenyummaan afoolaas kan uummataati. Haaluma walfakkaatuun Beekaan (2015:12) Okpewho (1992:3) wabeeffachuun yoo maalummaa afoolaa ibsu, afoolli afaaniin dhalootaa dhalootatti daddarbu jedhee ibsa." It simply means literature delivered by word of mouth."jedha. Kana keessatti wanni hubatamuu qabu, yeroo dhalootaa dhalootatti afaaniin daddarbu kana teknika adda ta'e kan mataa isaa qabaachuusaati. Afoolli hiibboo, qoosaa, harraba xaxxuu, mammaaksa, geerarsa weedduufi durduurii afaaniin dhiyaatu ta'uu isaa.

2.1.2. Goroowwan Afoolaa

Goroowwan afoolaa hayoonni garaa garaa wantoota garaa garaa itti hundaa'udhaan bifiyyeef qabiyyee saatiin qoqqodaniruu. Haata'uu malee hayyoonni qoqqooddii afoolaa irratti yaada walbuusu dhiyeessu. Haaluma kanaan walqabatee Zerihun (2000:28) Afoola bifa hoololoo fi walaloon himaman jechuun bakka lamatti qooda. Akkasumas akka yaada Finneganitti (1970 :12), afoolli dimshaashumatti karaa lamaan ilaalamuu kan danda'amu yoo ta'u, inni tokko kan nama hawwatan ta'anii dubbiidhaan yookaan hoololoon kan darban ,inni lammataa immoo kaneen bifa walaloofi yeedalootiin dhiyaachuu kan danda'uudha. Dabalataaniis, hayoonni afoolaa hunkaafi amala isaan qabaan irratti hundaa'uun bakka saditti qoodanii jiru. Haala qoodinsaa kanaa ilaalchisuun, Encyclopaedia of Birtannica v.19 (1993:308) keessatti gosoonni afoolaa yoo ibsaamu, "The genres of oral literature cover spoken and song expression. Oral literatur may divided into the three larger grouping of folk narrative, oral Narratives, Oralpeotry and Witicism" jechuun qooda. Haaluma kanaan, gosoota afoolaafi unkoota gaggabaaboo ta'uu isaanitu ibsama. Haaluma kanaan qorannaa kana keessattisqorattuun akkaataa kaayyoo isheef mija'utti qoqqodinsa armaan armaan olii irratti hunda'uun dhimma baateetti.

2.1.2.1. Seeneffaamoota

Seeneffamoonnii duraan barreeffamanii argaman yaada xaxamaafi beekumsa cimaa mul'isu; kanaanis dhaloota hedduu keessa lafa jalaan kan dabraa dhufan fakkaatu. Seeneffamoon kunis bakka sadiitii qoodama. Isaanis: Raagamtaa, afseenaafi durduriidha.

2.1.2.1.1. Raagamtaa

Moggaasiin 'raagamtaa' jedhu jechootaa "raagoo" fi "amantaa" jedhaman irraa madde. Asirratti ragamtaa yoo jennu dhimma amantaa yookiin seenesuu yaadamuofkeessaatti akka hammatudha. Raagamtaan adeemsa walitti jireenya hawaasaa keessatti osoo seerri barreefama hin uummamin dura faalasama, aadaaf w.k.f. kan ittiin walii qoodaa turaan afaanin ta'uu isaatti. Kana Mulgeetaan (1999:164) kitaaba wirtuu jildii 8^{ffaa} irraatti yoo ibsu, "Raagamtaan madda odeeffannoo akka ta'etti fudhatama. Aadaan barreeffamaa osoo hindagaagiin dura, seenaan dhala namaa barreeffamaan hincalqabaamiin dura madda ragaa..." jedhuun kaa'a. Yaada kanarraa kan hubatamu raagamtaan qabeenya hawasaa kan hawaasni falaasama ittiin addeeffatu qabeenya abbummaa dhunfaa hiqabne, garuu kan qabeenyaa hawaasaa ta'edha.

Haala kana ilaalchisee Mulugeetaa (1999) hayyuu Campbell (1973) wabeeffachuun yoo eeru , " Religious, philosophies, arts, the social forms of primitive and the storic man, prime discoveries in science and technology, the very dreams that blister sleep boil up from the basic ring of myth" jedha. Dagaaginni saayinsiifi teekinoloojii osoo irra hin qaqqabin dura amantaan, falaasamni, aartiin akaakuun mala jireenyaa kan ittiin hiikoo argachaa ture raagamtaan ta'uusaa odeessa. Yeroo ammaas kan guddinni saayinsii hin qaqqabne raagamtaadhaan ibsama (achuma). Raagamtaan akaakuu hedduu qabaachuu in danda'a. Haata'uu malee, qabiyyeerratti huandaa'uun bakka sdiitti qooduun ni danda'ama. Isaansi: Raagamtaa uumamaa (Creation myth), raagamtaa ergamtootaa (Deity myth) fi raagamtaa goobaangaleessaa (Hero myth) jedhamu. Qoodinsa kana ilaalchisee Axel (1992:2) "narrative, in the broadest of the word, designates a report of an event that is passed along by word of mouth without of informants' being able to check its origin or its previous authorities" jedhu ibsa. Raagoowwan bifa gabaabsuttin yookaan seenessuuttin gochootaafi ta'insootan rawwataman kan afaanniin dabarsu ta'uu isaa ibsa.

Raagamtaa Uumamaa

Raagamtaan kun uumama waan tokkoo nuhubachiisa. Kana jechuun Waaqayyo akkamitti wantoota har'a addunyaa kanarratti mul'tan akka uume kan seenessuudha. Kunis, Wanti tokko akkamitti uumame har'a ijatti mul'atan laggeen, tulluuwwan, namni, lafti, samiifi kkf akkamitti addunyaa durii keessatti akka uumaman seeneffammota kanneen keessatti raagamanii jiru.

Raagamtaa Ergamtootaa

Raagamtaa kanneen keessatti waa'ee gocha ajaa'ibsiisaa ergamootni Waaqaa namootaaf raawwatantu seeneffama. Ergamootni adeemsa jireenyaa isaanii keessatti jagnummaa agarsiisan, gocha boonsaa raawwatan, kan raagan raagamtaa ergamtoota jechuun ni danda'ama.

Raagamtaa Goobaangaleessaa

Gosti raagamtaa kanaa ammoo waa'ee namoota jaalala saba isaaniif jedhanii wareegamanii seenessa. Goobaangaleessi kun namarraa adda ta'ee dhalachuu ni danda'a. Barri isaan keessa dhalatan yeroo hawaasni rakkoo adda ddaa keessa galu ta'uu ni danda'a Kunis, yeroo dhalatu rakkoo saba isaatiif furmaata ta'a. Kanaaf ummatarraa addaan bahuun gocha jagnummaa raawwachuun furmaata qabatee deebi'uun amala goobaan galeessaati. Mulugeetaa (1999) Campbell (1973) wabeeffachuun akkas jedha "the standerd path of the myth logical adventure of

the hero is a magnification of the formula represented in the rite of the passage separation, initiation, return with myth be named unclear unit of the mono myth” (1973:30). Yaadni kun amala goobaangaleessaa kan adeessuudha. Goobaangaleessichi adeemsa jireenya isaa keessatti hawaasarraa gargar bahuun gocha dinqisiisaa raawwachuun injifannoon deebi’uun maalummaa goobaangaleessichaa hubachiisa.

2.1.2.1.2.Afseena

Afseenaan gorowwan seeneffamaa keessaa isaa tokkodha. Afseenaan dhalootarraa dhalootatti darbaa kan dhufe karaa afaaniin. Afseena ilaalchisee Canonic (1996:85) akka hiikutti “...afantastic narrative of oral origin base done historical characters or events that lend it credibility. It amplifies these historical elements through the imagery intervention of supernatural beings, also adding folkloristic motifs,” jedha. Akka hiika kanaatti afseenaan gosa seeneffamaantaa’ee kan madda ka’umsaa bu’uureffatudha. Kana malees, caacculeen seenaan tokko qabu kan qabuudha.

Afseenaan Bascom (1965) yoo ibsu, “... prose narratives which like myths are true by the narrative and his audience, but they are set in a period considered less remote, when the world was much as it is today”. Akka hiika kanaatti afseenaan kan seenaa dhugaa bu’uureffachuun seeneffam ta’ee yeroo isaa kan turedha.

2.1.2.1.3Durdurii

Caalaafi kawwan (2010:213) akka ibsanitti Durduriin malummaa gorowwan og-Afaanii keessa kan bifa hololoo ykn seenessuutiin mul’atudha. Uummanni Oromoo oduu duriitti gargaaramee tokkummaa, Jaalala, Ciminaa, Waliif yaadu, Milkaa’ina, Waada eeguu, Obsa, Bilchina, amanamummaa, Waltumsuu fi kkftti faayida kaayyoo tokkoof waliin dhaabbachuu akka qabu uummata isaa kan barsiisuudha.

2.1.2.1.4 Af-walaloo:

Af-walaloon hawaasa dubbisuu yookiin barreessuu hindandeenyeen yookiin immoo danda’uun walaloo qindeeffamee afaaniindarbuudha. Af-walaloos akka Fennegan (1970,1990) qoqqooddetti; (poetry& patronage), faaruwwan (panegyric),afwalaloo gaddaa ykn du’aa (elegiac poetry),af-walaloo adamsituu (special purpose war and hunting), af-walaloo marartee

(lyric), af-walaloo siyaasaa (political poetry), uruursa daa'immanii (children songs & rhymes) kkf...dha.

2.1.2.2 Unkaawwaan Gagabaaboo

Unkaawwaan gaggabaaboo jechuun gosoota afoolaa keessaa tokko ta'aaniwarreen haala dhiyaannaa irratti bifa gabaabina qabaani dhiyaatanidha. Isaanis, kanneen akka mammaaksaa, Durduriif Hiboo faadha. Isaaniis akka armaan gadditti ibsamaniiru:

A. Mammaaksa: "Mammaaksi dubbii fida ykn dubbii fixa; ittoon soogidda malee, dubbiin mammaaksa malee, hin mi'aayu; gamnatti ni fuulchu, gowwaatti ni himu" jedha Oromoon. Chinua Achebe *"proverbs are the palm oil with which words are eaten"* (in *Things Fall Apart* 1962:6). Mammaaksi baay'ee jaalatama. Beekumsa garee tokkoo mul'isa. Gabaabinaafi miidhaginaan beekamu. Jechoota muraasa filachuun fayyadama. Qiyyaafannoofi xiyyeeffannoo dandeettii qooqaa mul'isu fayyadama. Himamsa iddeessaa waan ta'aniif raawwii ykn muuxannoo tokkoon wal qabsiisanii dhugaa mul'isu. Haaluma walfakkaatuun Gaaddisaan (1991:90) yoo ibsu:

Mammaaksi gabaabbina saatiin, qalbii namaa fudhachuu saatiin ,dhageettitti toluu saatiin,bifaan walfakkaachuu saatiin hundarraayyuu dubbii cimatiin ibsuu saatiif ummata biratti hima baay'ee jaalatamuufi beekamuu mammaaksi akkam yoo gabaabbate jechoota lamaan himama.Kanaafuu mammaaksi jecha tokkoo hin jiru.Mata dureen murtaaye yoo hin barbaachifnellee mammaaksi waanti dubataan jiraatu malee hin himamu.Waayeen irratti haasayanis kan qalbii nama fuudhu ta'ee yoo wal caqasaa haasa'anii ta'uu ni mala.Yeroo kana namoonni waldhaban kana amansiisuuf mammaaksa dubbii saanii laalu kan filatan waan ta'eef jaarsummaan kun mata duree gaarii ta'a.

Falaasama hawaasaa kan yaada gad fageenyaa qabuufi dhimma cimaaf fayyada. Keessumaa lola araarsuu keessatti iddoo guddaa qaba.

B. Hiibboo: Tapha jechootaan taphatamu ta'ee, kan ruqiileen shaakala dandeettii sammuufi jechaa sadarkaa adda addaa keessatti wal makate. Gumii qormaata Afaan Oromootiin biiroo aadaafi beeksisa Oromiyaa hiibboo yoo ibsan:

Hiibboon muxannoo bara dheeraa labataa labatatti afaaniin darbaa dhufeedha. Hiibboon bilchina sammuu mirkaneessa; maalummaa saba tokkoo hubachiisa; baattuu daddaaqaafi mimmiliqaa as gaheedha. Hibboon ilaala qaroomummaati Warquufi kawwan (2007).

Hiibboon himamsi himamee kan dhaggeeffataan deebii barbaadu. Inni deebisu buusee baasee himamsa hiika yaada dhokataa sanaaf ta'u barbaada. Hiibboon yeroo dheeraa fayyadamuun booda sadarkaa ciminaa kana gonfate. Jireenyaafi uumamas kanbaay'ee gad fageenyaan xiinxalle. Bashannansiisuufi taphachiisuuf bu'aa guddaa qaba. .

C. Ciigoo: Cigoon gosa ogafaanii keessaa tokko ta'ee bifa himaa yookin walalootiin dhiyaatee dubbii dachaaa lama kan qabuudha. Kanaaf, Cigoon Afaan tokko keessatti tajaajila hedduu qaba. Innis jiruuf jireenya hawaasaa keessatti dagaagina xiinsammuutiif gahee guddaa qaba. Haaluma kanaan ciigoon Afaan Oromoo jiruuf jireenya uummatichaa keessatti jaalala, jibba, daba, dhugaa, gammachuu, qaroomina, rorroofi wkkf ibsa. Akka afgaafiin barsiisotaas ibsutti Ciigoon xiinsammuun barattootaa akka gadifageenyaan waa xiinxaluu danda'anitti isaan qopheessa. Kanaaf daree barnoota afaanii keessatti baay'ee murteessaa ta'uun isaa xiinxalameera.

2.1.3. Faayidaa Afoolaa

Afoolli faayidaa hedduu akka qabu beektonni adda addaa ni ibsu. Daalu (2012) Geetaachoo (2009:141) waabeefachuun waa'ee faayidaa afoolaa yoo ibsu, “Afoolli faayidaa hedduu qaba, isaan keessaa muraasni: haara itti galfachuuf, itti bashanachuuf, aadaa, duudhaa, seenaa, amantaa, kabajaafi jireenya hawaasaa ibsa jedha. Kana malees, labata boriif madda ta'ee tajaajiluusaa ibseera.

Afoolli dubbii afaaniin yeedaloon kennameefii, yookaan otoo hin kennamin kalaqaafi ogummaa dhimma hawaasummaa adda addaa irratti kan xiyyeeffatuudha. Haala kanaan aadaa, duudhaa, safuu, seenaa, eenyummaa hawaasaa, qaroomaafi (wisdom) jireenya hawaasa tokkoo ibsuuf humna guddaa kan qabuudha. Ogummaan kun hawaasni bara duriitii kaasee beekumsaafi muxannoo kuufataa ture of keessatti hmmateera. Kunis, jireenya hawaasaa keessatti sochii godhamuun bu'aa bahii jireenyaa, mudannoowwan gara garaa, rakkoolee isaan bira darbuudhaaf qabsoo godhamu keessa afoolli faayidaa guddaa qaba (Bukeny., et al 1994:97). Keessumaayyuu faayidaa gurguddoo afoolli hawwaasaaf qabu ilalcisee akka armaan gaddiitti ibsa:

2.1.3.1. Akkaa maddaa ogbaruutti

Dabalataan, afoolli ogbarruufis bu’uura cimaadha. Ogummaa afoola keessa jiru irratti hundaa’uudhaan ogbarruu ammayyaa bal’inaan dagaagsuun nidanda’ama. Biyyoonni hedduun afaan isaanii guddifachuudhaan afoola isaanii gargaaramanii ogbarruu heddu barreessaniiru. Kana irraa kan ka’e barreessitoonni hedduun, ogbarruun biyyoo afoolaa keessaa kan biqiluudha jedhu. Afoolli faayidaa heddu akka qabu beekamaadha. Manni barumsaafi barnoonni ammayyaa harraa kun osoo hin dhufiniin dura hawaasni sammuu daa’immanii afoolaan qara, hawaasa naannoo, safuu, seeraa, kkf waliin daa’imman kan walbarsiisu afoolaan fayyadamuun.

Hawaasni Oromoo bakka adda addaa jiraatu waa’ee seenaa ofii, aadaa ofii, afaan ofii afoolatti fayyadamuun daa’ima isaa barsiifata. Fakkeenyaaf, akka tapha ijoolleetti kan fudhataman hiibboon, jimmaa jimmiteen, binoo bineensaan, waan goda godoo fi kkf faayidaan isaan qaban daa’imman leenjisuudha. Faayidaan afoolli hawaasa tokkoof qabu haalaan hedduu waan ta’eef gama tokko qofaan kan ilaalamu miti. Haalli rakkisaan humna namaatii oli ta’e yeroo nama mudatu, afoolli meeshaa ittiin miliqaniidha. Namni bu’aa ba’ii jireenyaa isa mudatu jalaa afoolaan miliqa, jireenya nuffisiisaa kolfaan irra anfachuuf, addunyaa haarawa keessa seenee gammachuun jiraachuuf faayidaan afoolli qabu haalaan guddaadha. Yaaduma kan Asafaan (1991:137) yemmuu ibsu: Wal’aansoon sun araaraan (harmony) xumurama. Araarri sun bu’uun bilchina sammusaaf, si’aayina qaamasaaf, boqonnaa qalbiisaaf bu’uura. Afoolli uumama waliin wal hammachuun kun immoo miira miidhagaa (aesthetic perception) hawaasichaa calaqqisa. Midhaaginnichis (beauty) fedhiisaa, gochasaa, hawwiisaa, waliin jireenyasaa...kkf keessatti mul’ata. Namni daangaa hawaasni isaaf kaa’e darbuu hindanda’u. Yoo darbee argame hawaasni isa qooda; fudhatamas dhaba. Garuu afoolli dhorkaa hawaasni irratti walii gale kaa’ate kana bakka itti cabsuun danda’amuudha. Kanaaf, eenyuuyyuu waan garaasaa keessa jiru (hawwii, aarii, gammachuufi kkf) sodaa malee bakki itti ibsatu afoolaan akka ta’e beekamaadha.

2.1.3.2. Ta’insootaa bu’aa bayii jireenyaa galmeessuuf

Afoolli meeshaa hawaasni tokko ofis ta’ee, naannoosaa ittiin ibsatuudha. Akkaataa uumama wantoota adda addaatti ibsa kenna. Adeemsa jiruufi jireenyaa keessatti, dhalootaa hanga du’aatti wantoonni raawwatan, maaliif akka raawwataman, akkamitti akka eegalan kaa’uun gochaawwan kunneen akka hinbanneefi dhalootatti akka darbu taasisa. Dubbii afaaniitu beekumsaafi muuxannoo waliin ga’uurratti qooda cimaa qaba. Kun humna har’a afoolli hawaasa keenya

keessatti qabu mul'isa. Afoolli Oromoo humna ammasii qabu kun garuu ammallee heddu hin qoratamne. Kanaafuu, afoola Oromoo qorachuun qaaccessuun aadaa, duudhaa, seenaa, jaalalaafi sodaa hawaasichaa hubachuufi eenyummaa isaa baruuf bu'aa cimaa qaba. Akkasumas aartii dubbii hawaasa kanaa waraabanii olkaa'uun guddina aartii boruuf baayyee barbaachisaafi bu'uura; raacitii eenyummaa isaati. Keessumaayyuu, faayidaalee gurguddoo afoolli hawaasaaf qabu haala armaan gadiin ilaaluun nidanda'ama.

2.1.3.3. Bashannansiisuufi Gammachiisuu

Faayidaan afoolaa, guddaan tokko, bashannansiisuufi gammachiisuudha. Kana gochuunis mukuu nama baasa; dadhabbii namarraa balleessa; yaadaafi yaaddoo salphisa. Kanaafuu, miidhaa hedduu qaamaafi sammuu keenya irraa qolata. Hojii cimaafi dadhabsiisaa keessatti afoolli bifa sheekkoonis, sirbaanis, geerarsaanis ta'ee, mammaaksaan dadhabbii irraanfachiisee cimina humnaafi hamilee namatti hora; onnee namaas dadammaksa; nama jajjabeessa.

Hojii sodaachisaa tokko keessattis laphee namaa kennee sodaa irraanfachiisa. Karaa kanaan, keessumaa sirbiifi geerarsi 16 iddoo guddaa qabu. Fakkeenyaaf, weedduu durbaa ykn arrabsoon akka dhiirri tarkaanfii cimaa amma wareegama lubbuu kafaluu geessisu akka fudhatu godha. Garmalee warraaqsuurraan kan ka'e sodaa irraanfachiisa. Geerarsi nama cimaa cimina isaan waa gonfachuu mul'isus kanneen birootti onnee hora. Ni jajjabeessas. Yaaduma kana Beekan (2015:) akka armaan gadiitti ibsa. Bu'aa guddaan himafaan Afrikaa hawwaasichaaf laatu sammuu bashannansiisee dadhabbii baasuu isaati. Hojii yeroo hojjatanis ta'e yeroo xumuran weedduun of bashannansiisuun amala hawaasa Afrikaa keessa jiranuuti. Kanas kan taasisan lafa hojiitti mata matattis haa ta'u galgala maatii ballaa waliin ta'uu danda'a.

Haaluma yaada armaan olii irraa hubatamuun yeroo baayyee afoolli hojii cimaatti bobba'anii olaanii yoo galgala galan dadhabii nama dagachiisa. Maatiin tokko dadhabaa oolee yoo galee ibiddatti naanna'ee taa'u ykn qaanqee baatii keessa ala taa'u afoola gosa adda addaa taphachuun hawaasa Afrikaa hunda keessatti baayyee beekamaadha. Keessumaa dargaggoon namoota irraa gareen adda ba'anii fagaatanii deemuun iddoo dhoksaatti, bakka midhaan ykn dallaa eeganitti bashannanuu jaalatu. Iddoo kanatti geerarsa, hiibboo, sheekkoo, mammaaksa, weedduu, weelluu kkf dhiyaachuu danda'u. Iddoo walitti dhufeenyi akka tasaa ta'e kanneen keessatti, bashannansiisuutti dabalee, gosoonni afoolaa kanneen jajjabeessuuf, gootomsuuf, hubachiisuuf, dadammaksuuf bu'aa cimaa qabu.

2.1.3.4. Fedhiifi Falaasama Jabeessuuf

Faayidaan afoolli bal'inaan hawaasaaf qabu inni biroo immoo eenyummaa hawaasichaafi walitti dhufeenya hawaasichi qabu ibsuudha. Kun garee adda ba'ee jiruufis ta'ee, lammii biyya tokkoo hundaaf ta'uu danda'a. Kanaafis, akka isaan addunyaa itti hiikkatan ykn hubataniifi isaaniif gaarii ta'een akka ibsan gargaara.

Beekan (2015:25) afoolli falaasama keessattis ga'ee qabaachuusaa yoo ibsu: Waa'ee addunyaa keessa jiratanii kana ilaalcha waliinii akka qabaataniifi eenyummaa ofii akka beekanuuf himafaan gumaachisaa guddaadha. Waa'ee samiis haata'u waa'ee addunyaa kana falaasama qaban mullisuuf himafaan akka meeshaatti hawwaasa kalaqate sana gargaara. Kanaaf fakkeenya gaarii kan nuuf ta'an kitaabota waa'ee amantii ibsaniifi durdurii uummata kuushiidha. Ibsi tajaajila akkanaaf kennamuu danda'u. Akkuma hawaasni guddataafi babal'atee xaxamaa deemeen gareeleen fedhii adda addaa qaban uumamaa dhufu. Tokko tokkoon isaanii kun kan walitti dhufan dandeettii hojiin ykn beekumsa miseensonni kuufama walii galaarraa fudhataniin ta'a. Fedhii garee kana eeguuf (tiksuuf), odeeffannoo afoolaa sirbaanis ta'ee, seenessaan uumuufi walii dabarsuun ni jiraata. Kun ammoo akka guutummaa hawaasaa keessatti nageenya qabaachuun isaanitti dhaga'amu isaan godha.

Dabalees, hawaasni kamiyyuu bifa uumamaa ykn addunyaa kanaa tokko kan keessa jiraatu ibsuuf tattaafata. Ibsaaleen akkanaa kunniin yeroo hedduu seenessaan dhiyaatu. Yaanni isaanii kunniinis hawaasichaafi naannoo isaaf sirriitti kan jalqabaa fakkaatee argama. Yoo yaadaaleen alaa ykn iddoo biraadhaa faca'iinsaan kan dhufan ta'e garuu hawaasichi irra deebi'ee akkaataafi jechoota aadaafi qooqa isaatti beekamaniin uuma. Isaan kunniin karaalee hawaasni tokko ilaalchaafi fedhii isaa ittiin eeggachuuf barbaadu. Haala kanaanis eenyumma isaa kan gat-qabeessa ta'eef sirriitti hundeeffatee jijjiirama seenaa dhala namaa keessa amma danda'ametti eeggachuun nageenyaan jiraachuu barbaada.

2.1.4 Yaadrimee Sirna Barnootaa

Sirnni barnoota afaanii qaama dagaagina sagantaa barnootaafi qo'annoo sirna barnootaati. Sirni kun imaammata waa'ee barnoota waan hundaa sadarkaa hundumattuu kan of keessatti qabatuudha. yaada kana ilaachisee Richardas (2001:14) akka kanaa gaditti kaa'a.

Language curriculum is an aspect of broader field of educational activities known as curriculum development or curriculum study. Curriculum development focuses on determining what knowledge, skills and values students learn in schools. What experiences should be provided to bring about intended learning outcomes and how teaching and learning in schools or educational systems can be planned, measured and evaluated. Language curriculum development refers to the field of applied linguistics that addresses these issues

Akkuma ibsa hayyuu kanaa irraa hubatamutti sirni barnoota dirree bal'aa dagaaginaafi qo'annoon sirna barnootaa ittiin gaggeeffamu yoo ta'u, xiyyeeffannoo guddaanis beekumsa, dandeettiifi sona barattoonni mana barumsaatti argatan muuxannoo qaban wajjin

walsimsiisuun kan ittiin bu'aan barnootaa haalaan ittiin hubatamu, safaramu, madalamuufi gamaaggamamu ta'uu yoo ibsu, dhimmoottan gama rakkootiin mul'atan immoo karaa hunda galeessummaa xinqooqa hujootiin furmaanni kan laatamuuf ta'uun ibsameera.

Yaaduma wal fakkaatuun hayyuun Yalden (1987) sirna barnooaa yoo ibsu, sirni barnootaa yoo qophaa'u kanneen akka galma barnootaa, kaayyoowwan, qabiyyeewwan, leccalloofi sirna madaallii waliigala adeemsa baruu-barsiisuu kan ofkeessatti hammatefi barnoota muuxannoo barattoota giddu galeeffate manneen barnootaa keessaafi alatis saganteefamee barattootaf laatamuuf kan qophaa'udha jedhee ibsee jira.

Hayyuun Littlewood (1981) waa'ee sirna barnoota akkaataa goolabuutiin yoo ibsu, sirni barnoota afaanii caacculee heddurraa kan ijaarame ta'uu kaaya. Kunis galmaafi kayyoo qaba; yaada rimee afaaniifi barnootaa of keessatti hammata; meeshaalee barnootaafi odeeffannoo akkaataa hirmaannaa dhuunaafi garee barattootaa haala qabatamaan duuka bu'anii hordofuuf madaallii barnootaatiin mirkaneeffachaa, odeeffannoo barattootaa argachuun akka danda'amu caacculee kanneen kaayee jira.

2.1.4.1 Seeraafi Heera Barsiisuu

Dhaabbileen barnootaa sadarkaa adda addaa har'a guutanii jiru. Kun akka namni waa'ee jireenyaafi seeraa, akkasumas, dandeettii adda addaa itti baratuuf gargaara. Haalli kun aadaa hawaasaalee Afrikaa duraa keessa garuu hin turre. Namoonni tokko tokko dargaggoota gabaa tokko ogummaa/aartii adda addaaf, kan akka seera sagadaafi walaloolee kana wajjin deeman, ofjalatti leenjisa turan. Garuu akka manneen barnootaa har'aa wanti qindoomina qabu hin turre. Lammiilee hawaasa tokkoof waa'ee mataa isaanii, walii galaa:eenyu isaan, eessaa

dhufan, walitti dhufeenya maal qabu, haala jireenyaafi amala akka uummataatti adda isaan taasisuufi kan isaan yeroo dheeraaf akka aadaan isaanii itti fufuuf eeggachuu barbaadan maal... kan jedhaniif odeeffannoo argachuun ykn kuufachuun akkamiin danda'amaaf? Akkumabeekamu odeeffannoowwan akka kanneenii gosoota afoola hawaasichaa kessatti argamu...sirboota, seeneffamoota, mammaaksaalee, hiiabboowwaniifi kkf.

Kunniin karaa adda addaa dhiyaatu.Dhuunfaan haati daa'imaaf himuu dandeessi; gareen namni guddaan tokko namoota hedduuf himuu danda'a.Yookaan haati /abbaan namni guddaan gorsuuf dhiyeessuu ykn fayyadamuu danda'a.Karaalee kanneeniin xixinnaan isaanii gurguddaarraa hubataa deema. Yaaduma kana Isuma (2015:25) akkanatti ibsa: Akkuma warri dhidhimaa mana barnootaa keessatti barattoota isaanii saayinsii barsiisan,aartistoonni Afrikaa ammoo karaa himafaanii wantoota dhalootaaf ni barbaachisa jedhan walaloon,durduriin,seenessa waa'ee beneeyyiifi kkfn qabanii barsiisu.

“..so how it is possible for the citizens of a society to acquire on genera or collective bases,information concerning themselves who they are,their origins and connections,their peculiar way of living behaving that identify them as people and that must be preserving for the sake of cultural community”.

Yaada kenname irrayis kan hubatamu gurguddaan seeraafi heera kanneen dabarsaa, yeroo yerootti jara xixiqqaa yaadachiisaa deema. Isaan dhaga'anis jiruufi jireenya ofii ittiin qajeelfataa deemu. Faayidaa mataa isaaniiifi kan dhaloota dhufuuf akka jiraatu godhu.

Kanuma Bukenyaan yemmuu ibsu: “...oral literature is a valuable... experience contributing to the total, development and self-fulfillment of the person exposed to it.Oral literature imparts to the growing person useful cognitive. Performative and affective skills which enable the person to live rewarding life and to be a useful member of society” (Bukenya, 1994).

Akkuma hawaasni tokko jijjiiramuun karaan jiruufi jireenya duraanii tokko tokko wantoota haarawaan bakka bu'aa deema.Afoolli har'a agarsiifamu hedduun, ykn kanneen kitaabarratti barreeffamanii ol taa'anii arginu, jireenya dhaloota durii calaqqisiisu.Cimaa isaan gargaaraa turanis; har'a garuu dulloomoofi badoo ta'anii fudhatamuu danda'u. Agarsiisaanis daawwataniis qabiyyee wantichaa kan yaaduufi itti boonu yoo ta'ellee, har'i kaleessa miti.

2.1.4.2. Gahee Dhiyaannaa Kitaaba Barnootaa

Adeemsa baruu-barsiisuu afaanii keessatti galma ga'iinsa sagantaa barnoota afaan tokkootiif, dhiyaannan kitaaba barnootaa iddoo guddaa qaba. Kitaabni barattootaa gosa barnootaa tokko qofa qabatee, tooftaadhaankan sadarkeeffamu, sadrkaa barnoota tokkootti itti fayyadamuuf kan qophaa'ufi sagantaa barnoota tokkoof meeshaa barnootaa isa ol'aanaadha. Kitaabni barattootaa qabiyyee mijaa'aa kan qabu, tooftaa dhiyaannaa baruu-barsiisuu waliin kandeemu, siritti qindaa'ee barattoota kan kakasuufi barsiisaan bal'isee dhiyeessuuf kan mijatu ta'uu qaba(Good,1973). Kana malees faayidaa kitaabni barattootaa adeemsa baruu-barsiisuu keessatti qabu akka kanaa gadiitti tarreessameera.

- ❖ Barattoonni akka dandeettii isaanitti akka barataniif carraa kenna.
- ❖ Barattoonni waan daree keessatti baratan irra deebi'anii akka sakatta'an dhiyeessa
- ❖ Waan yaadatan mirkaneeffachuufi kkf.taniif gargaara (Brown, *et al*, 1989).

2.1.4.3.Faayidaa Afoolaa Sirna Barnootaa Keessatti

Mata duree kana irratti hayyoonni kallattii hedduun faayidaa afoolli sirna barnootaa keessatti qabu ibsaniiru.Isaan keessaa Baddiluun (1996:6-9) akka ibsetti, afoolli sirna barnootaa keessatti hammatamuun wantoota kanneen itti aananiif gahee guddaa akka qabuudha.

2.1.4.3.1. Ogummaa Afaanii Gabbisuuf

Afaan ogummaa gurguddoo afur qaba: dubbachuu, dhageeffachuu, barreessuufi dubbisuudha. Afoolli sirna barnootaa keessatti dhiyaachuun ,sadarkaa olaanatti ogummaa dubbachuu, sadarkaa giddugaleessaatti dhageeffachuu,dubbisuufi barreessuu akka gabbifataniif gargaara.

2.1.4.3.2. Beekumsa Kuufachuuf

Afoolli beekkumsa waan tokkoo fakkeenyaaf, seenaa yookaan aadaa qofa irratti kanxiyeeffatuu miti. Afoolli jiruufi jireenya dhala namaafi waan walii galaa irratti kan xiyyeeffatuudha. Tokko tokkoon hojii afoolaa waan tokkoratti xiyyeeffata. Kanarraa ka'uun ,namni tokko hojii afoolaa baay'ee beeka taanaan karaa hedduun beekkumsa kuufateera jechuun ni danda'ama.

2.1.4.3.3. Dagaagina Sammuutiif (Mental Development)

Akka Baddiluu (1996:9) Ajzen (1988) wabeeffachuun ibsetti qaamoleen sammuu barumsaan guddachuu dand'aa:miiraafi qaama (sensory-motor), bilchina, fedhii, hawaasummaafi

amantiidha. Guddina kanneeniif ragaalee biroorraa gahee olaanaa qaba; hirmaannaafi kaka'umsa barattootaas ni dabala.

2.1.4.3.4. Fooyya'iinsa Amalaatiif

Afoolli qorannoowwan kamiyyuu caalaa qorannoo bal'aafi muxannoo jireenya garagaraa beeksisuu waan ta'eef, namni afoola sirritti beeku wantoota hawaasa biratti fudhatama qabaniifi beekuun kanneen fudhatama hin qabneerraa akka of qusatu taasisa. Kana malees, nama afoola dubbatu ykn dubbisu irraa amalli jijjirama dandeettii waa kalaquu, yaada maddisiisuu, waan tokko gad fageenyaan ilaaluufi kkf irraa mul'ata.

2.1.4.4. Faayidaa Afoolaa Kitaaba Barataafi Barnoota Afaanii Keessatti

Hojiin afoolaa muuxannoo jiruufi jireenya hawaasa tokkoo dhalootaa dhalootatti afaaniin dabarsuudha. Dhugaan hawaasa keessa jiru kun akka ittiin barataniif yoo barattootaaf kutaa barnoota afaaniifi kitaaba barnoota afaanii keessatti dhiyaate, faayidaalee heddu akka qabu ogeessonni dirree kanarratti qorannoo gaggeessan ni ibsu. Hill (1986:7) akka ibsetti, afoolli beekumsa barattootaa waliigalaa, gahumsa sammuufi gudina jireenya hawaasummaa gabbisuurratti gargaarsa guddaadha. Kunis, kan inni nutti agarsiisu hojiileen afoolaa barumsa afaaniifi kitaaba afaanii keessatti yoo hammataman faayidaa qabachuusaati. Itti dabaluunis, afoolli sammuu namaa keessatti gammachuu, kaka'umsaa, ogummaa waa uumuufi beekumsas argachuuf akka fayyadu ibseera.

Hayyuuleen hedduun qorannoorraa ka'anii, afoolli amala ogbarruu cimaa qabaachuu fi ogbarruu ta'uu isaa amananii jiran. Namoonni barreessuufi dubbiisuu hin dandeenye akka kalaquuf dandeettii cimaa qabanis baratani jiran. Fakkeenyaaf, Kan akka Finnegan (1970) faa afoolli ogbarruu hin barreeffamiin (unwritten literature) ta'uu isaa ibsu. Isaan kaanis isa nu afoola“(oral literature) jennu kana 'orature, "traditional literature,' 'folk literature,' 'folklore,' 'verbal art' 'popular literature’ jedhanii waamu. Maaliinillee yaaman, hundi isaanii afoolli ogbarruu ta'uu amananii jiru.

Akka Lazar (1993:14) irratti ibsetti afoolli barumsa afaaniifi kitaaba afaanii keessatti akka meeshaa afaan barsiisuutti fayyadamuun haala dhiheenya barumsa afaan sanaa hawwataafi jaalatamaa taasisa. Barattoonni yeroo hojii afoolaa wajjiin walbira dhufan adeemsa keessa ogummaa afaanii gabbifachuu akka danda'an ibsa.

Baddiluun (1996:3) madda afoolaa yoo ibsu, bu.uurri afoolaa muxannoo jireenyaa hawaasaa akka ta'e ragaa baha. Meeshaan ittiin himamus afaan waan ta'eef, afoola kitaaba afaaniifi kutaa barnoota afaanii keessatti akka meeshaa afaan baruufi barsiisuutti fayyadamuun barattoonni haala qabatamaa ta'een afaan akka baratan taasisa. Kanumatti dabalee, Fiqaa (1988) wabeeffachuun, afoolli yaada ofii karaa fooyya'aa ta'een ibsuuf nama gargaara. Afoolli jechoota filatamaafi dubbii haalawaatiin yaada qindeessee dhiyeessa. Kanaafuu ogummaa afaanii afran haala qabatamaa ta'een barattoota gonfachiisuuf gargaara. Kana malees, Baddiluun (1996:12-15) qabxiwwan ijoo ta'an bifa itti aanan kanaan eeree jira.

- ***Afoolli aadaabarsiisuurratti faayidaa guddaa qaba.*** Aadaafi afaan immoo walittidhufeenya guddaa qabu. Kun immoo dubbisaan itti fayyadama afaanii wajjiin akka walbaru taasisa. Akkasuma ogummaa isaanii akka gabbifataniif gargaara.
- ***Afoolli ogummaa afaanii gabbisuu*** keessatti gahee guddaa qaba. Barattoonni yemmuu afoola garagaraa dubbatan ykn dubbisan akkasuma immoo dhageeffatan ykn barreessan jechoota haara hiika isaanii kanaan dura hin beekne baruu danda'u. Dabalataanis, jechamootaafi ibsa dubbiiwwan haalawaa akka hubatan taasisa. Sababni isaas, hojiileen afoolaa tokko tokko waan ta'e wahii gddisanii agarsiisuu waan ta'eefidha.
- ***Afoolli hirmaannaa dhuunfaa guddisa.*** Afoolli barattoonni ofii isaanii gocha raawwatoota godhanii akka ilaalan taasisa. Tapha ijoollee, hiibboo, durdurii ta'e yoo dubbisan hirmaattota akka ta'an godha.

Kanarraa ka'uun afoolli barattoota si'eessuun fedhii guutuungara barumsaatti dhiyeessa. Kunimmoo barattoonni waan dubbisan beekumsaafi muxannoo afoolaa kanaan dura qaban akka fayyadaman taasisa. Yaaddolee kanneen irraa kan hubachuun danda'amu hojiileen afoolaa barumsa afaaniifi kitaaba barnoota afaanii keessatti humna sammuu barattootaa dadammaqsuufi kakaasuu waan ofkeessaa qabaniif, barattoonni osoo hin dhiphatin bashannanaa barumsa afaanii haala gaariin akka hordofan taasisuu isaati. Kana malees, barumsa afaanii kutaa keessaa qabatamaa taasisuudhaan ogummaa afaanii gurguddoo afran barattoonni akka gabbifataniif faayidaa guddaa qabaachuusaa nu hubachiisa.

2.1.4.4.1 Gahee Afoolaa Ogummaa Dhageeffachuufi Dubbachuu keessatti

Afoolli ogummaa dhageeffachuu keessatti gaheen inni qabu guddaadha. Ogummaan dhageeffachuu gabbisuuf barnoota afaanii keessaatti iddoo olaanaa qabaachuusaa hayoonni

hedduun ibsaniiru. Andrzejewskifi kanneen biro (1985:38) akka ittiaanutti ibsa: “...the principle function of oral literature is to provide aesthetic pleasure entertainment for the listener” akka yaada kanaatti, faayidaan afoola inni guddaan dhaggeeffattootabashannansiisuunakkata’eedha. Haalumawalfakkaatuun,

hawaasniafoolaangargaaramuuneroobashananaadhaggeeffattoonniittigammaduunkandhaggeeffatanidha. Dabalataanis, afoolli aadaa hawaassaaofkeessattihammateewaanjiruuf, qabiyyeewwaan barnoota afaanitiinwalittihidhamaniiqabachuusaa agarsiisa. Yaada kana fakkaatu Luaritzen (1980:787) akkaibsetti, “Since structure was transmutedwastransmeted through the medium of story-teller, it reflected the devices that use the story memory and to capture the attention of the audience”.

AkkayaadakanaattihojiileeJireenyadhalanamaakeessaattirawatamaan afoolattifayadamuunkaraa

sababaafoolaangochaawwaanaddaaddaaibsuunqalbbiidhageefatootakanhawataandarbee dhimmi afoolaanibsamee sun

yeroodheeradhaafakkahinhirafatamnegargaaruwaanta’eefkanbiroosafoollijireenyailmaannamaa wantootaaddaaddaaqabeemidhaga namatti umeewaandhiyeesuufqalbiindhaggeeffatootahalaan akkata’e mulisa. Haalla kana immoo barnoota Afaanoromookeessaattiummannioromooafoolaan dabarsa.

2.1.4.5. Malleen Dhiyeenya Afoolaan Afaan Barsiisuu

Tooftaaleen afaan barsiisuu bifa adda addaa qabachuun isaa beekkamaadha. Akka Richardisfi Rodgers (1986:14) tti malli afaan barsiisuu karaa yookaan tooftaa qabiyyeen barumsaa filatamee ittiin barattootaaf darbuudha. Malli kun qabiyyee kaayyoo barumsa afaanii hojiirraoolchuu dandeessisuudha. Adeemsa afaan baruufi barsiisuu keessatti mala barsiisuu filachuun itti fayyadamuun dhimma iddoon guddaan kennamuufii qabuudha. Sababni isaas malli barsiisuu bu’a qabeessummaafi bu’a dhabeessummaa qabxii barattootaa ni murteessa. Fakkeenyaaf malli barsiisuu barsiisaan fayyadame barattoota kan hawwatuufi kan hirmaachisu akkasumas, kan kakasuu yoo ta’e qabxiin barattootaa fooyya’uu danda’a. Yoo immoo barattoota kan hin hawwanne, hirmaachifneefi hin kakaafne ta’e firiin barattootaa fooyya’uu dhiisuu danda’a. Qabiyyeen barnootaa tokko kitaaba keessatti yemmuu qophaa’uufi kutaa barnootaa keessatti yemmuu dhiyaatu mala afaan barsiisuu akkamii akka barbaachisu xiyyeeffannoo kennuufiin murteessaadha (Richardsfi Rodgers,1986:1516). Malleen afoolaan afaan barsiisuun ittiin dhiyaachuu qabu ilaalchisee afoolli kitaaba barnoota afaaniifi kutaa

barnoota afaaniitiif filatamu malleen armaan gaditti dhiyaatan bu'urreffachuun akka barbaachisu hayyoonni ragaa bahu.

2.1.4.5.1. Mala Dhiheenya Afaan Bu'urreffate (Language Based Approach)

Mala afoolli afaan bu'uura godhamuun ittiin dhiyaachuu qabu ilaalchisee Lazar (1993:22-27) wantoota shanan itti aanan kaa'eera.

Akkaataa ogummaa afaanii gurguddoo dhageeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuu gabbisuu danda'urratti hundaa'uun dhiheessuu; Afoola akka dirree qorannootti barsiisuuf kan bu'uureffate ta'uun dhiheessuu.; Akkaataan (stylistics) ta'uun ykn haalaan qophaa'uu; Hirmaannaa dhuunfaa kan gabbisu (Oral literature for personal enrichment); Gahee barumsi afoolaan qabu ilaalchisee kan dhiyaate ta'uu qaba.

Yaada armaan olii kanarraa kan hubatamu, adeemsa barumsa afaanii keessatti kaayyoo barumsa afaanii galmaan gahuuf malli dhiheenya hordofuu qabnu jiraachuusaati. Qorattuunis qorannoo ishee kana keessatti kan ilaalte haala dhiheenya barattoota dandeettii afaanii gurguddoo barattoota gonfachiisuuf nifayyada kan jedhameefi mala dhiheenya ogummaa afaan bu'uura godhachuun dhiyaatuudha.

2.1.5 Haala Dhiyaana Gorowwan Afoolaa

2.1.5.1 Haala Dhiyaana Hiboo

Hibboon hiima, gaaffiin yookan gaaleen kan dhiyaatu ta'ee hiika lama kanqabudha. Hibboon gooroowwan afoolaa keessaa warra unkagaggabaaboo jalatti ramadamandha. Unki inni qabu haala walaloo yookan hololoon ta'udanda'a. Yaada kana fakkaatu Nijoroge (1984:54) akkaiitti anutti ibse, "In oral literature, riddle is a gener of the short form ; it commonly follows definite stylistic pattern of riddling, it can be rhyming or non- rhyming''. Akka yaada kanaatti hibboon haala dhiyaannaamurta'aakanqabuufbifawalalooyookaanololoeegeekandhiyaatudha.Hibboon akkaataasadarkaaulfaatinaafiunakaqabatuunbakkagaragaraattiqoddama.

Akkaataagosaisaanimoobakkalamattiiqoodama.Hibboohiphifihibboontariidha.

Hibboohiphanmalleendubbiittinkanibsaamuta'eedeebiiargachuufhubannoofiofeegannookanbarba adudha. Haaluma walfakkaatuun Oxford Advanced Learner's Dictionary (2006) akkaibsetti, "An enigma is a problem in which the solution is expressed metaphorically, and it requires cleverness and carefully thinking for it solution. It is mysterious and difficult to understand".

Akkayaadakanaattideebiinisaaargachuunciminasammuukangaafatuta'eedeebiiargachuunrakkisaa fihubannoogudaakangaafatudha.

2.1.5.2 Haala Dhiyaanna dudurii

Durduriin seena durii bu'uura godhachudhan aadaaf muxannoo jireenya hawwaasaa irra kan ijaramedha. Samuel (2005) durdurii yoo hiiku "folktales as rich oral histories grounded in cultural tradition and life experiences" jedha. Kana jechuun dur duriin haadaa hala jireenya hawasaa ofkeessatti hammatee kan seenefamudha. Sirnaan senesuun immoo, seenesookeessaattiibsabiraaosoohindaballee seenischahaalajiruunseenesuudha. Yaada kana Zdybiewska (2004) akkaiittianuttiibsa: "Diction Generally, the language used in folkatale narration is simple." Kana jechuunafaandurduriiseenesuuttidhimmabahekanilaallatuudha. Kana jechuunqabiyyeebarnoottaafaaniikeessaattidurduri akkaqabiyyeedubbisaattiqopheesuunakkabarattoonniafaaniiifiogummaawwaanafaaniiittiinbarata mutaasisuunakkadanda'amuudha.

Durduriihaalaaittiindhiyaatuilaalchisuunhayyoonniyaadakaa'ankanneenarmaangadiiti.

HaaladhiyaannaadurduriiAbioye (2010:33) ilaalchiseeakkaittiaanuuttiibse, "as the reader approaches the material to be read, he is expected to perform certain tasks before, during or after he has finished reading." Akkayaadakanaattidurduriinakkameeshaadubbisuutti dhimmi yoo itti bahamee adeemsa dubbisuu sadaan (shakala dubbisa dura, yeroo dubbisuufi dubbisa boodaa) eeguun gochawaan rawatamaan dhiyesuu akka danda'amudha.

2.1.5.3. Haala Dhiyaannaa Afwalaloo

Afwalaloon ogummaa afaanii barsiisuu keessaatti idoo olaanaaqaba. Akka toori interneettii www.ccsenet.org/ies International Education Studies Vol. 7, No. 4; 2014, akkata itti aantti ibsa:

Oral poetry is a significant genre for teaching and learning language skills. Some benefits of teaching oral poetry for language learning can be counted as follows: (1) Providing learners with different viewpoints towards language applications. (2) Motivating the learners for personal interpretations and explanations. (3) Evoking emotional and ideals in both heart and mind. (4) Making the learners familiar with figures of speech (metaferor, simile, etc.).

Akka yaada kanaatti afwalaloon barnootta afaanitiif tajaajila hedduu kan qabudha. Tajaajilli afwalaloo 1.Barattoonni gochaawwaan afaan adda addaa akka dalagaan kantaasiisu, 2.Barattoonni kaka'umsahorachuuakkahirmaataangodha. 3. Si'aayinasammuunidabala. 4.

Barataanmalleendubbiinakwalbarugodha. Cubukcu (2001), akkaibseetti: “Oral poetry is an encouraging and interesting exercise with the elements of rhythm conveying love and appreciation for the sound and power of language”. Akkayaadakanaatti, afwalaloonbarattootaakkawalaloofjaalalahorachuushaakalaankanjajjabeessudha. Kunis, okla’uufigadibu’uu sagalee, kissagasagaleefi kusagasagaleeafwalalookeessaattiaddanibaafatu.

Kanamalees,

Afwalaloodareebarnootaakeessaattidhiyeessuundandeettiyaaduubarattootaakancimsudha.

Tajaajila afwalalooilaalchisee Shirley (1983:1) akkaibseetti, “oral poetry as one stage of the process of sharpening thinking skills that are important in responding to various type of activating. Oral poetry, student recognize the function of connotation, denotation, symbolism, and imaginery”. Kana

jechuunafwalaloobarnootaafdhiyeessuundandeettibarattootaqaruunkallattiigaraagaraanakkahubataanisantaasisa. Keessaattuhiikakallattii, dhokataa, fakkoommiifyaadaakkabaafataan taasisuu kadanda’udha. Thomass (2000:164) yaadawalfakkatuakkaittiaanuttiibse:

The primary aim of the “new approach” proposed in this study is to stimulate students to read and to encourage their response. The main focus of attention in this approach is the text itself, not commentary or background information about the text. This approach emphasizes vocabulary excretion, reconstruction, reduction, replacement, matching, reading loud by instructor, silent and oral reading by students, writing poetry and many other techniques.

Akkayaadaoliikanarraahubachuundanda’amutti,

dhiyaannanhaaraaafwalaloobarattoonniakkawalaloodubbisaaniiffedhii keessaa
isaanittiumuunkanjaajjabeesudha. Xiyeefanoon

isaa innigudaanqabiyeedhumayeroosanadhiyaatedha. Qabiyeesanakeessaattiakkahiikaibsan,
irradeebi’uunakkaijaaran, gabaabsaniidhiyeessuu, bakkabuusuu, firoomsuu, sagaleeolkaasuu,
dubbisuu, callisaafiafaanifaandubbisuufiwalalooakkabareessaangodhuunkandanda’amuta’uusaa
ibsa.

2.1.5.4 HaalaDhiyaannaaMammaaksa

Mammaaksigosootaafoolaa uunkagaggabaaboodhiyaatukeessaatokkota’eeergaaciminaqabukanda barsudha. MaalummaanmammaaksaailaalchiseeMieder (2004:4) akkaibsutti:

Proverbs [are] concise traditional statements of apparent truths with currently among the folk. More elaborating stated, proverbs are short, generally known sentences of the form that contain wisdom, truths, morals, and traditional views in metaphorical, fixed memorizable form and that are handed down from generation to generation.

Akkayaadaattimammaksajechuunhimaduriinkanijaaraameta'eedhugaa amma kanqabateedha. Mammaksiduudhaa, dhugaa, safuuhawaasaagalmeessuundhalootaadhalootattikandabarsudha. Mammaaksiakaakuogafaanii (oral literature) keessahundarragababinaafamaladhabataata'eeqabachuunbeekkemankeessatti ramadama.Mammaksi afaanniif baay'ee barbachisaaf fayidaa qabeessa, akkasumaas afaan mammaksa malee hin mi'aawu (Finnegan,1976:415). Dabalataanis aadaa hummata Africaa hedduu keessatti fedhiin ogumma afaanii yaada miira dhokataa (abstract) ta'ee tokko waan qabatamaa ta'een bakka buusaannifakkii sammu isaa humanii akka salphatti hubatamu gochuuf jechoota agarsiisa alkallatti (indirect reference) filachuun mammaksa irraa kan maddu ta'uu isatti(Finnegan,1976:390).

2.1.6. Yaaxinaa Dhiyaannaa Afoolaa

Afaan barsiisuu jechuun, sagalee, jecha, hima, hiika kallattiifi haala galumsaa, itti fayyadama caaslugaa, sirna tuqaleef dandeettiwaan afaan arfaan gahumsa dandeetti walqunnamtti hawwasumma fi kkf ofkeessatti kan hammatudha. Waa'ee afaan barsiisuu ilaalchisee Hill(1986:11-12) yoo ibsuu, “kayyoon afaan barsiisuu dhaloonni haaraan afaanicha akka meeshaa waligalteetti akka itti fayadamaniifi, saayinsiifi teknoolojii ammayyaatti akka itti ofmadaskaan , ogumma artii bashananaaf ykn fedhii dhunfaa jireenya hojii isaan keessatti akka ittin ibsataniif kan gargaaru ta'u isaati” jedha.

Qoranootokkoof yaaxiinni barbaachisaa akka ta'e hayoonni garagaraa ni ibsu.yaada kanaan walfakkatu ilaalchisee Finngan (1992:23-24) yoo ibsitu, “Developing theory is not necessarily the purpose of researchers.Yes, they inevitably use certain theories to design appropriate researchstrategy, when answering research questions or assessing the work of others.”jetti. Kana jechuun yaaxinni kalattumman kan qaama qoranoo tokko ta'ee tajaajjiilu osoo hin tane, kallatti qorannoon ittiin gaggeefamu kan agarsiisudha. Akkasumas gaaffilee qorannoo tokko deebisuuf kan gargaru ta'a.

Qorannoon kun yaaxinaalee (theories) jiran keessaa kan hordofu yaaxina ykn dhiyaanna tajaajiilaa (functionalist approach) kan jedhudha. Sims & Stephens (2005:174-175) yaaxina tajaajilaa ilalchisuun akka itti anuutti barreessan: “The functionalist approach, on the other hand, focuses on the functions of oral arts in upholding the overall social order. In functionalist approach, folklorists attempt to identify how oral literature function in the community”. Akka yaada kanaatti yaaxinni tajaajilaa gama tokkoon gahee ogumma hawaasaa kan agarsiisu yoo ta’u, gama biroottin immoo afoolli gahee maalii hawaasaa keessatti qabu kan agarsiisudha. Dabalataanis, Yaaxinni tajaajiilaa kan ofkeessaa qabuus, tajaajilaa afoolli hawaassaafi barnootaa afaaniifi kitaaba barnootaa keessatti qabu kan agarsiisudha. Kanaaf qoratuun qorannoo ishee keessatti kallattii tajaajilaan ilaaluu waan barbadeef yaaxina tajaajilaatti fayadamuun dhimma baatetti.

2.2. Sakkatta’a Barruu Wal-fakkii

Kutaa kana keessatti barruulee haala dhiyaannaa waliin hariiroo yookiin walitti dhufeenya qabantu sakatta’amee dhiyaate. Barruuleen kunniinis, walitti dhufeenya xinjecha waliin qaban kan ibsaniidha.

Abdurrahaan (2016) “Afoolaan Ogummaa Afaanii Gurguddoo Afran Barsiisuu keessatti ogummaa afaanii gurguddoo gabbisuuf kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa kudhanaffaa sakatta’uun qaaccessuu.” jedhurratti qorannoo Digirii lammaffaa gaggeesseera. walfakkeenyi qorannoo kanaa dhimma afoolaa kitaaba barataa kutaa kurnaffaa ta’uun isaa hamma tokko walfakkeessa. Garuu, qorannoo qorattuun kan gargar taasisu dhimmoo baay’een ni jiru. Isaanis: tokkoffaa irratti daangaan qorannoo gargar isa taasisa. Inni lammataa immoo qorannoon Abdurrahaan dhimma ogummaa afaanii afoolaan barsiisuu irrattikan xiyyeeffatedha. Kan biraan immoo, Ababa Gabisaa (2018) “Xinxala haala dhiyaannaa afoolaa kitaaba afaan Oromoo kutaa Kutaa 11^{ffaa} fi 12^{ffaa}” jedhurratti qorannoo digirii lammaffaa gegeseera. Walfakkeenyi qorannoo kanaa dhimma afoolaa kitaaba barataa keessatti haala dhiyeenya afoola xinxludha. Dabalatanis qabiyeewaan dhiyaanna afoola garaa garaa fayadamuun halli kitaaba sakata’uu walfakkeessa. Garagarumaan qorannoo kanneeniifi kan qoratu kanaa kitaba daree garagara kessatti haala dhiyeenya afoolaa irratti kan xiyyeeffattee ta’uudha. Kunnis afoolli haala kamiin yoo kitaaba barnoota afaanii keessatti dhiyaate ogumaawaan affani, caaslugaa, hiika jechootaa, qabiyeef hunka afoolaa ittiin barsiisuuf mijata kanjedhurratti xinxaluun kaayyoo guddaa qoratu kanaatti. Akkasumaas gilgaaloonni bifa

kamiin yoo qophaa'an barattoota shakalchiisu kan jedhu ofkeessatti qabata. Kanaaf, qorannoon kun qaawwa giddu kana duuchuu irratti gumaacha guddaa qaba jedhamee yadama.

BOQONNAA SADI: Saxaxaafi Mala Qorannichaa

3.1. Saxaaxa Qorannichaa

Qorannoon kana keessaatti, Haala dhiyaannaa Afoola Oromoo Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} xiyyeeffannoo Mana Barumsa Buraayyuu sadarkaa 2^{ffaa} jedhutu ilaalama. Dhimma kana ilaaluuf immoo malli filatamaan, mala qorannoo akkamtaatti (qualitative research method) kan jedhudha. Malli kun kan filatameefiis, Adunyaa (2011) qacceessa odeeffannoo yoo ibsu, “odeeffannoo tokko irra dedeebi'anii dubbisuun keesoo issaa baruu, qoqooduu, ibsuufi hikuun adeemsa barataan tokko hordofuu qabu keessaa isaan murteessaa waan ta'eef jedha. Yaada kana irraa kan hubatamu, odeeffannoo bareeffamaa tokko argachuuf waan barreeffamee gad-fageenyaan ilaaluun sakata'uun barbachisaa akka ta'e nuhubachiisa. qorannoon kunis kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo keessatti haalafoolaan afaan barsiisu sakatta'u jechaan ibsuu irratti kan fuulleffateefiidha. Dastan Marietjiefi Marieta (2001) wabeeffachuun waa'ee gosa qorannoo kanaa yoo ibsu: *Qorannoo qulqullaa'inaa gaggeessuuf odeeffannoo kan funaannannu daawwannaa, afgaaffii, raga barreeffamaa sakattuuufi meeshaalee dhagargee (audio-visual materials) fayyadamuudha. Akka jara kanaatti meeshaaleen (tools) kunniin afran odeeffannoo qorannoo qulqullaa'inaa gaggeessuuf murteessoodha. (Dastaa, 2013:33)*

Akkuma yaada hayyuu armaan olii kana irraa hubatamutti malli qorannoo kanaa mala qorannoo akkamtaa ta'eemala ibsuutiin kan dhiyaateedha.

3.2. Madda Ragaalee

Odeeffaannoo quubsaafi barbaachisaa ta'e argachuuf qorattuun kitaaba barnootaa afaan Oromootti dabaluun barattoota kutaa 9 fi 10 barataniifi barsiisota kutaalee 9fi 10 barsiisan akka madda odeeffannootti gargaaramteetti. Barsiisonniifi barattoonni kunniin akka madda

eeffannoodabalataatti fayyadu.Kana jechuun ilaalcha isaanii baruuf osoo hintaane; kitaababarnootaakanatti fayyadamaa waan jiraniif rakkoolee dhihaannaafoolaa walqabataniif kitaabicha keessatti mul’ataniif gaaffiilee gaafataman akka deebisaniif filatamaan.

3.3. Mala Iddaatteessuu

Akka hayyuun Flick (2002) jedhamu hiiketti, iddaattoon irraawwatamtoota qorannoo irratti adeemsifamu keessaa odeeffannoo qoranichaaf barbaachisu akka kennaniif kanneen filatamaniidha. Dabalataanis Dastaan (2013:132) iddaattoo yoo ibsu, *“Iddaattoon adeemsa odeef-kennitoota qorannoodhaaf filannee jamaa keessaa dhufan sana akka bakka bu’an kan ittiin taasisnu”* jedha. Kanaaf, qorattuun qorannoo kanaa odeeffannoo barbaachisu argachuuf mala iddattessuu itti yaadee (purposive sampling) fi mala carraa ni fayyadamti. Sababni mala kanneen fayyadamteef, Barsiisonni jiran baay’ina hin qaban waan ta’eef, itti yaadee hunduma irraa odeeffannoo fudhate. Dabalataan barattoonniifi dareen barnootaa hedduminna waan qabaniif mala carraa kanan fayyadamteeti.

A. Filannoo Kitaabaa

Kitaabni barnoota Afaan Oromoo Ministeera Barnootaa Itiphiyaatiin bara 2005/2012 qophaayee manneen barnootaa hundaaf bifa walfakkaatuun kan dhihaate. Haaluma kanaan, kitaabni qorannoon kun irratti gaggeeffame kitaaba barataa Afaan Oromoo kutaalee 9 fi 10ti. Sababin qoratuun kitaabilee barataa kutaalee kanneen filatteef ammoo, yeroo dheeraaf ittiin barsiisaa waan turteefidha.Kitaabilee barnootaa sadarkaa lammaaffaafi afoolli ittiin barsiisuuf dhiyaataan ogummaalee afaanii kanneen akka dubbisuu, barreessuu, jechootaafi caaslugaatti xiyyeeffannan kenname quubsaa akka hintaane qorattittiin adeemsamuuxannoo baruufi barsiisuu horattee keessatti hubattee jira. Akka qorattuun hubateetti afoola ilaalchisee dhihaannaan isaanii boqonnaa muraasa keessatti qofa dhihaatan malee, hubannoo barattootaa gadi fageenyaan madaaluuf mijataa miti. Kana malees, gilgaalonni afoolaan shaakalchisuufdhihaatan hariiroo isaan qaban kallatti agarsiisaniin kan qophaa’an miti. Kana jechuun,gosoonni gaaffiilee aragaraa haala madaalawaa ta’een dhiheessuudhaan barattootaafcarraa bal’aa kan kennu miti.

B. Filannoo Daree Barnootaa

Filannoon daree barnootaa mala iddaattessuu carraatiin kan adeemsifamuudha. Baay’inni dareewwan barnootaa kutaan Sagal daree kudha-tokkoofi kutaan-kudhaandaree kudha-lama

yemmuu ta'u,qorattuunis kutaa sagaffaafi kurnaffaa hunda hirmaachisuun yeroofi baajata waan barbaachisuuf kutaa salgaaffaa kessa daeee sadiifi kutaa kurnaffaa daree afur haala carraatiin filatameera.

C. Filannoo Barsiisotaa

Filannoon barsiisota ilaalchisee Afaan Oromoo mala iddaattessuu itti yaadeetiin kan gaggeeffameedha. Barsiisonni Afaan Oromoo Mana barumsaa kanatti barsiisan dhiira shaniifi dubara lama walitti nama torba qofa waan ta'aniif torban isaaniyyuu iddattoof ni filatamaniiru.Iddattoo qorannoo kanaa kanneen ta'anis t isaaniti. Tarbaan isaanitti, torbanuu sadarkaa lammaffaattii Afaan Oromoo barsiisuun muuxannoo warra qabaniifi qorannichaaf waan barbaachaaniif mala iddatteessuu hunda hirmaachisaa (comprehensive sampling) tti argaaramuun akkuma jiranitti torbaan isaaniyyuu fudhatamaniiru.Sababin qorattuun mala iddatteessuu kana filateef ammoo, barsiisota ammuma jiraan sana addaan osoo hinbaasiin odeeffannoo waansassabbateefi. Baay'inni namoota odeeffannoon irra funaanamu akkuma jiranitti kanfudhataman ta'ee dhimma qorannoo sana itti dhiheenyaan kan beekan yoo ta'e malaiddatteessuu kanatu caalaatti barbaachisa jechuudha (Addunyaa, 2011, Yaalewu, 1998).

D. Filannoo Barattootaa

Qorannoo kanaaf barattoota hunda hirmaachisuu waan hin danda'amneef dareewwan carraadhaan iddattoof filatamaniirraa mala iddaattessuu itti yaadeetiin kan filataman yoo ta'u, haalli isaan ittii filatamanis barattoota gola filatame afran irraa sadarkaa tokkoffaafi lammaffaa bahan yemmuu ta'u, walumaagalatti barattoota dhiiraa kudha tokkoofi dubaraa sadi walitti immoo kudha-afur(14) odeeffannoo kennitoota ta' anii ni filatamaniiru. Barattoonni kunis kan iddatteeffamaniif dhihaannaa afoolaa kitaabilee armaan olii keessattimaal akka fakkaatu madda raga dabalataa ta'uudhaan ragaa amanamaa kennu jedhameewaan abdatameef ture. Ragaan barattootarra argame ammoo ragaa sakatta'a kitaabaa irraaargameen walcinaa kan xiinxalamedha.

3.4. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo

Qorattuun qorannoo kanaaf odeeffannoo quubsaa ta'e argachuudhaaf, meeshaalee odeeffannoo walitti funaanuuf barbaachiisan keessaa sakatta'a kitaabaafi, afgaaffiifi daawwannaa daree barnoota afaanii fayyadamteerti.

3.4.1. Sakatta'a Kitaabaa Barataa

Qorattuun xiinxala haala dhiyaannaa afoolaa afaanii barsiisuu keessatti qabu xiinxaluuf kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa Salgaaffaafi kudhanaffaa bara 2005/2012 maxxanfame hojjiirra jiru sakatta'uun odeeffannoo qorannichaaf barbaachisu adda baaftaerti. Kanaas, haala dhiyaannaa afoolaa kitabilee kanneen keessaatti argamuu ilalchisee akkamiin oggumma afaanii, dandeettiwwaan, caas luga, hiika jechootaa fi kkf...odeeffannoo argachuuf sakata'uun xinxalteettee jirti. Adunyaa (2011) qacceessa odeeffannoo yoo ibsu, "odeeffannoo tokko irra dedeebi'anii dubbisuun keesoo issaa baruu, qoqooduu, ibsuufi hikuun adeemsa barataan tokko hordofuu qabu keessaa isaan muraa" jedha. Yaada kana irraa kan hubatamu, odeeffannoo bareeffamaa tokko argachuuf waan barreeffamee gad-fageenyaan ilaaluun sakata'uun barbachisaa akka ta'e nuhubachiisa.

3.4.2. Afgaaffii

Bifuma jalqabarratti ibsameen kaayyoon guddaan qorannoo kanaa haala dhiyeenya aadaa Oromoo afaan barsiisuu keessatti qabu sakatta'uun xiinxaluufi. Kanaafuu odeeffannoo roga hundaan argachuuf afgaaffii qorannoo kanaaf barbaachisu barattootaafi barsiisota Mana Barumsa sadarkaa 2^{ffaa} Buraayyuu iddaattoof filataman irraa afgaaffiin dhiyaateefi odeeffannoon kan funaanameera.

3.4.3. Daawwannaa Daree

Qorannoo kana karaa milka'aa ta'een gaggeessuun argannoo tokko bira qaqabuuf ragaa sakatta'a ragaafi afgaaffii cimsuu danda'an funaannachuuf haala qabatama daree barnootaarratti hundaa'uun daawwannaan daree barnootaa odeeffannoo dabalataa argachuun qorannichi akka milkaa'u taasifameera. Kuniis, wayitii barnoonni afoolaan barsifamiitti qoratuun haala mijefachuun kaka'umsaa afoolli barattoota keessatti uumu garagarummaa daree barnoota wayitti afoolaan barsiifamiifi hin barsiifamnee jidduu jiru dawachuun xinxalteetti.

3.5. Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon dhiyaatu boqonnaalee shanitti qoodama. Boqonnaan tokkoffaa seen-duuee qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaa, hanqina qorannichaa, qindaa'ina qorannichaafi ibsa qabiyyee kitaabota qorannoo qorannichaatu walduraa duubaan dhiyaata. Boqonnaa lammaffaa keessatti sakatta'a

barruu wal-fakkeenya qaban, sakatta'a qorannoolee walfakkaatanii, yaaxxina qorannoo fooklooriifi yaadiddama haalaatuu walduraa duubaan argama.Boqonnaa sadaffaan immoo gosa qorranichaa, madda odeeffanoo, mala iddatteessuu mala odeeffannoon itti fuunaanamuu, adeemsa ittiin odeeffannoon qaaccessamuufi naamusa qorannoo qabata.Boqonnaa arfaffaan kaayyoo yaadoota ka'anii wajjin bifa walsimatuun ragaan xiinxalamee dhiyaata.

Boqonnaa shanaffaa keessatti

yaadnicuunfaaqoranichaa fi yaboo kan qabatu dha. Xumurarratti wabiilee dabaleewwan suurawwan an gabateewwan (taatoowwan) seenduubee namoota yaada ibsan (hirmaatoota) hammata

3.6. Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Qorattuun qorannoo kana yemmuu xiinxaltu mala akkamtaatti fayyadamuun kan ibsameedha. Sababni isaas, qorannichi kitaaba qaaccessuu irratti waan fuulleffatuuf, qorannoon kun qorannoo akkamtaa ta'a. Kanaaf, odeeffannoo kitaabarraa sakatta'uun, afgaaffiifi daawwannaa dareetiin walitti qabaman hundi lakkoofsaan osoo hin taane jechaan xiinxalameera.

BOQONNAA AFUR: Qaaccessaafi Ibsa Ragaalee

Boqonnaa kana jalatti odeeffannoowwan qaaccessa kitaabaa barnootaa Afaan Oromoo kutaa sagaliifi kudhanii,afgaaffii barsiisotaafi barattoota iddattoon filamaniifi daawwannaa daree barnoota afaaniitiin argaman haala itti aanu kanaan tartiibaan qaaceffamaniiru.

4.1. Kitaaba Barnootaa Afaan Oromoo Kutaa Salgaffaafi Kurnafaa

Kaayyoon barnoota afaanii inni guddaan barattoonni afaan baratan sanaan hojjachuu akka danda'aniifi ogummaawwan afaanii warra bu'uura (the basic language skills) horachiisuudha.Xiyyeeffannoon barnoota afaanii biyya keenyaas, meeshaalee ogummaawwan (dandeettiiwwan) kanarratti gahuumsa gonfachiisuun walqunnamtii barnoota afaaniifi jireenya hawaasummaa gargaaraa keessatti akka itti fayyadamaniif haala mijeessuudha.

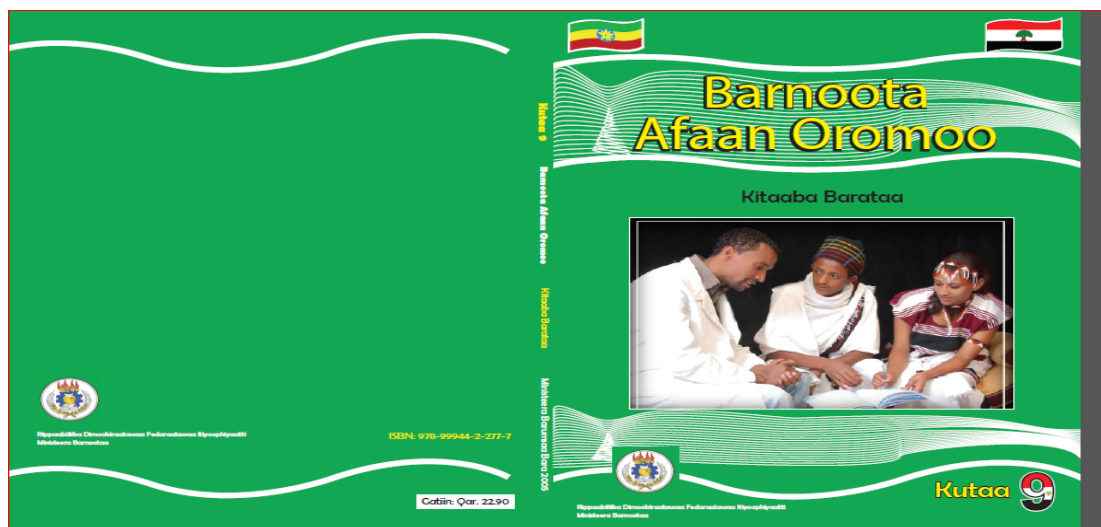
Dabalataanis, kaayyoo sirna baruu barsiisuu galmaan ga'uuf carraaqqiiwwan godhame keessaa inni biraa immoo kitaabilee barataati. Kitaabileen barataa barnooni Afaan Oromoo kutaasalgaafaafi kurnaffaa bara(2005) nitti qophaa'ee hojiirra oolees boqonnaalee gargaaraafi barannoowwan adda addaa qabiyyeewwan gargaaraa kaneen dandeettiiwwan afaanii, dhaggeeffachuu, dubbachuu, dubbisuu, berreessuu hiika jechootafi caaslugaa akkasumas afoolaafi ogbarruu barreeffamaa hammachuun qophaa.ee jira. Shaakalliifi gilgaalonni adda addaas kan barattoota sadarkaa kanaatti qabiyyeewwan dhiyaatan kana shaakalchiisan keessatti qophaa'anii jiru. Akkasumas qajeelchi barsiisaas kaayyoo, qabiyyee, mala baruu barsiisuu, yaadannoowwan gaggabaaboo, qabiyyeewwan kitaaba barataa keessatti dhiyaatan tumsan, kaayyoo barumsichaa galmaan gahuurratti hojii barsiisaatiif tumsa gochuuf baruma sana kitaaba barataa wajjin qophaa'ee hojiira ooleera.

Walumaagalatti kitaabni barnootaa afaan Oromoo kutaa sagaliifi kudhanii sirna barootaa bu'uura taasifachuunbarattootaaf odeeffannoofi hubannoo gargaaraa dhiyeessun beekumsaafi dandeettiiwwan adda addaa horachiisuuf qabiyyeewwan heddu hammatanii dhiyaatanii

jiru. Haata'u malee qabiyyeewwan meeshaalee kana keessaa jiran walsimatani argamuu isaanii hubachuuf xiinxalli walsimannaa qabiyyee meeshaalee barnootaa kaneen sadan irratti godhameera.

4.1.1. Ibsa Qabiyyee Kitaaba Afaan Oromoo Kutaa Salgaaffaa

Qabiyyeen kitaaba kanaa halluu kitaabichaafi ibsa waa'ee qabiyyee isaa Haala kaanaa gadiin dhiyaateera.

Fakkii 1. Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 9ffaa

Baafata armaan gadii kana keessaatti boqonaleen afoolli keessaatti argamaan ja'a yoota'u isaanii boqonaalee 1, 7, 8, 9, 15, fi 16 keessaatti argama.

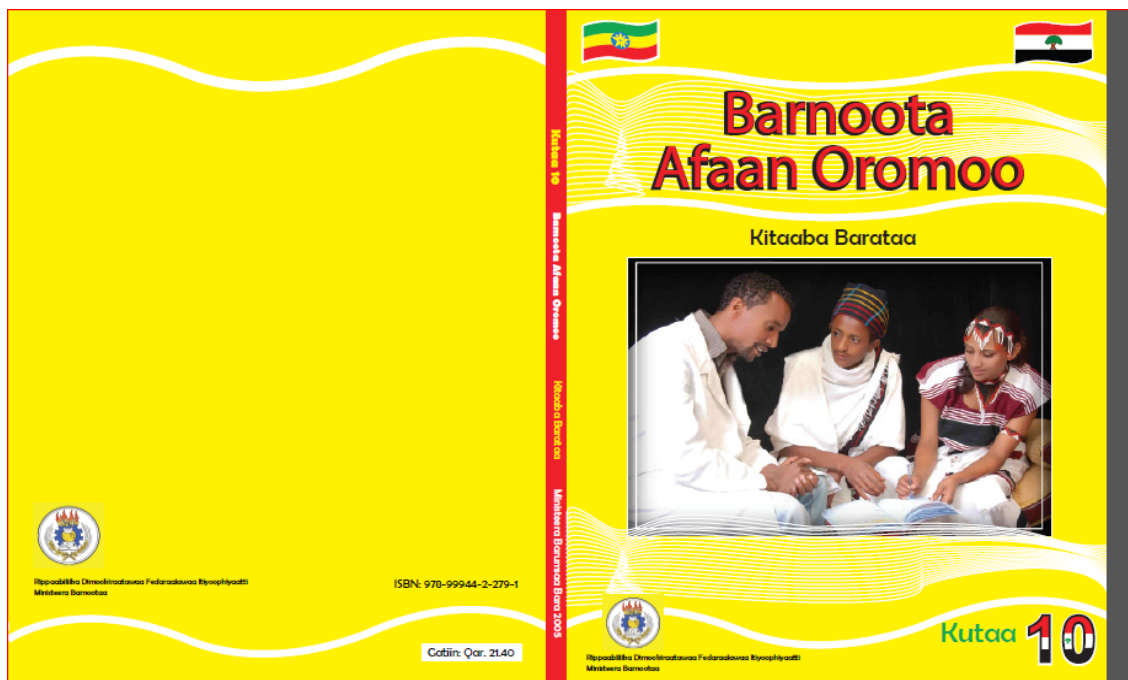
BAAFATA		
Mata duree		Fuula
Seensa:		iv
Boqonnaa 1: Afaaniti Faayidaa Isaa		1
Boqonnaa 2: Addooyyee		13
Boqonnaa 3: Meeshaalee Walqunnamtii Ammayyaa		23
Boqonnaa 4: Barnootaafi Misooma		31
Boqonnaa 5: Faalama Qilleensaa		41
Boqonnaa 6: Nageenya Karaa		51
Boqonnaa 7: Jeneraal Taaddasaa Biruu		63
Boqonnaa 8: Sima Nyaataa		75
Boqonnaa 9: Miidhaa Iibisoonni Qaama Beeytadaarratti Fidan		83
Boqonnaa 10: Dhibbaa Eedtiin Misoomarratti Fidu		95
Boqonnaa 11: Ispoortii Aadaa		107
Boqonnaa 12: Fardaan Gulufuu		115
Boqonnaa 13: Aramaafi Dhukkuba		125
Boqonnaa 14: Biillee/ Mahibuubaa		131
Boqonnaa 15: Looga Afaan Oromoo		143
Boqonnaa 16: Yeroo Yeroon Qabi		153
Boqonnaa 17: Karaa Walitti Nahe		161
Boqonnaa 18: Xalayaa Barreessuu		173

Baafata kitaaba barnootaa kutaa 9ffaa

Kitaabni kun bara 2005tti Rippaabilika Dimookiraatawaa Fedaraalawaa Itiyoophiyaatti Ministeera Barnootatiin qophaa’e. Qoppheessitoonni kitaaba kanaas: Salamoon Gadaa (MA), Tashoomaa Taaffasaa (MA)fi Tasfaayee Jimaatiin kan qophaa’eedha. Gulaaltonni kitaaba kanaa: Addunyaa Barkeessaa(MA), Alaamirroo Kaasaahun (MA), Taarreqeny Mokonnnon (MA), Tashoomaa Egeree(MA) yoo ta’u madaaltonni kitaaba kanaa ammoo: Guutaa Fayyisaa (MA), Hasan Waaqayyoo (BA), Nagaasaa Hundee (MA)fi Nuuriyaa Ibraam (MA) faati.

Kitaabni kun boqonnaa kudha saddeetifi fuula dhibbaafi saddeettamii tokko ofkeessaa qaba. Boqonnaalee kudha saddeettan kana keessatti afoolli boqonnaalee torba qofa keessatti argama. Isaanis, Boqonnaa 1, 7, 8, 9, 15fi 16, yoo ta’u, ibsa qabiyyee kitaabichaa keessatti wanti akka hanqinaatti ilaalaman qopheessitoota kitaaba kanaa maqaafi sadarkaa barnootaisaanii qofa ibse malee, ragaa barnoota isaanii hin ibsine. Kunis, qopheessitoonni kun ogummaan barnoota isaanii adda ba’ee ifuun hedduu barbaachisaadha.

4.1.2 Ibsa Qabiyyee Kitaaba Afaan Oromoo Kutaa kurnaffaa

Fakkii 2: kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa

Baafata armaan gadii kana keessaatti boqonaleen afoolli keessaatti argamaan ja'a yoota'u isaanii boqonaalee 3, 6, 11, 13 ,14, keessaatti argama.

Mata duree		BAAFATA	Fuula
Seensa			iv
Boqonnaa 1:	Afaan Akkamitti Jalqabame?		1
Boqonnaa 2:	Dhukkuboota Wal-Qunnamtii Saalaatin Darban		15
Boqonnaa 3:	Sirna Fuudhaafi Heeruma Oromiyaa Bahaa		31
Boqonnaa 4:	Toltuufi Hiree Ishii		39
Boqonnaa 5:	Burqaafi Dureettii		47
Boqonnaa 6:	Onismoos Nasiib		57
Boqonnaa 7:	Faayidaa Bosonaafi Bineensotaa		67
Boqonnaa 8:	Garaa Kaasaa		77
Boqonnaa 9:	Sirna Gadaa		89
Boqonnaa 10:	Guddifachaa		100
Boqonnaa 11:	Kunuunsa Qabeenya Uumamaa		109
Boqonnaa 12:	Jireenya Baadiyyaafi Magaalaa		117
Boqonnaa 13:	Sheek Bakrii Saaphaloo		125
Boqonnaa 14:	Afoola Oromoo		133
Boqonnaa 15:	Durba Morma Lamaa		147
Boqonnaa 16:	Gaabbii		157
Boqonnaa 17:	Xalayaa		165
Boqonnaa 18:	Barreeffama Odeeffannoo (Wabiitti) Fayyadamuu		171

Baafataa kitaaba barataa kutaa 10ffaa

Kitaabni kun bara 2005 tti Rippaabilika Dimookiraatawaa Fedaraalawaa Itiyoophiyaatti Ministeera Barnootatiin qophaa'e. Qopheessitoonni kitaaba kanaas Salamoon Gadaa (MA), Tashoomaa Taaffasaa (MA) fi Tasfaayee Jimaatiin kan qophaa'eedha. Gulaaltonni kitaaba kanaa: Addunyaa Barkeessaa(MA), Alaamirroo Kaasaahun (MA), Taarreqeny Mokonnon (MA), Tashoomaa Egeree(MA) yoo ta'u madaaltonni kitaaba kanaa ammoo Guutaa Fayyisaa (MA), Hasan Waaqayyoo (BA), Nagaasaa Hundee (MA)fi Nuuriyaa Ibraam (MA) faati.

Kitaabni kun boqonnaa kudha saddeetifi fuula dhibbaafi torbatami afuur ofkeessaa qaba. Boqonnaalee kudha saddeettan kana keessatti afoolli boqonnaalee afur qofa keessatti argama. Isaanis, Boqonnaa3,6,11,13,14, yoo ta'u, ibsa qabiyyee kitaabichaa keessatti wanti akka hanqinaatti ilaalaman qopheessitoota kitaaba kanaa akkuma kan kutaa salgaaffaa maqaafi sadarkaa barnoota isaanii qofa ibse malee, ragaa barnoota isaanii hin ibsine. Kunis, qopheessitoonni kun ogummaan barnoota isaanii adda ba'ee ifuun hedduu barbaachisaadha. Dabalataan ammoo afoolli kitaaba kana keessatti dhayaatan hammaa xiqqaafi inniyyuu boqonnaa kudha afraffaa keessatti qofa kan heddummateefi facaatiin isaa boqonnaalee kitaaba kanaa keessatti argamu kan wal madaaluu miti.

4.2.Qaaccessa Odeeffannoowwan Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa Salgaaffaa fi kurnafaa

Akka odeeffannoon qaaccessa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa salgaaffaa fi kurnaffaarraa argamaan ml'isuutti dhiyaanaa goroowwaan (gosoonni afoolaa) kitaabicha keessatti argamaan sakata'amanii akka itti aanutti qaacefamaniiru.

4.2.1. Qaaccessa Odeeffannoowwan Kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo Kutaa Salgaaffaa

Akka odeeffannoon qaaccessa kitaaba barnootaa Afaan Oromoo kutaa salgaaffaarraaargame mul'isuttigooroowwan afoolaakitaabicha keessatti argaman sakatta'amanii akka itti aanutti gabateen facaa'insa afoolaa kitaaba kana keessatti argaman qophaa'uun erga adda ba'anii booda gilgaalota afoolaa kitaabicha keessa jiranis akka kanaa gadiitti qaaceffamaniiru. Kunnis, haala dhiyaannaa afoolaa kitaabaa kana keessatti dhiyaatan xiinxalamaniiru.

Gabatee. 1. Faca'iinsa Afoolaa Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa Salgaaffaa
Keessatti Argamanii Mul'isu.

Lakk.	Boqonnaa	Barannoo	Gosa Afoolaa	Gilgaala	Fuula
1	Boqonnaa 1	Barannoo 3	mammaaksa	Gilgaala7: shaakala maalummaa gosa afoolaa Gilgaala8:shaakala mammaaksaa	7
2	Boqonnaa 7	Barannoo 3	Geerarsa	Gilgaala 7:Shaakala Afoolaa	74
3	Boqonnaa 8	Barannoo 3	Tapha ijoollee	Gilgaala 6: shaakala tapha ijoollee	82
4	Boqonnaa 9	Barannoo 6	Durdurii	Gilgaala 12 :shaakala durdurii	92
5	Boqonnaa 15	Barannoo 4	Faaruu daa'immanii	Gilgaala 6: shaakala faaruu daa'immanii	152
6	Boqonnaa 16	Barannoo 2	Faaruu jaalala	-Faaruu jaalalaa	158
7	Boqonnaa 16	Barannoo 3	ciigoo	Gilgaala 6: shaakala ciigoo bifa walalootiin dhiyaate.	159

Sakatta'insa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa salgaaffaa adeemsifame keessatti qabiyyee afoolaamammaaksa, Geerarsa,Tapha ijoollee, Durdurii, gaa'elaa,Faaruu jaalala Jaalalaa,fi ciigoon kitaabicha keessatti argaman adda baasuun danda'ameera.Kana keessatti gilgaalonna kitaaba kana keessatti dhiyaatan akka armaan gadiitti tokkoo tokkoon qaacceffameera.

Mammaaksa: Mammaaksi faayidaalee gosootni afoolaa warreen biroo qaban ni qaba. Akkuma warreen biroo tajaajila bashannansiisuu, tursiisuu, barsiisuu, miliqsuu, ibsuu kkf ni qaba. Warreen kaan caalaa tajaajilli mammaaksi ittiin beekamu immoo dubbii keessatti ta'a. Mammaaksi dubbii eegaluuf, yaada bal'aa gabaabsuun ibsuuf, dhaamsa dhoksaa ykn icciitii ta'e dabarsuuf ni tajaajila. Kanaaf, mammaaksi kitaaba barnootaa kana keessatti dhiyaate dandeettii afaanii afran dhageeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuu haalan akka barsiisu qabiyyee kitaabaa kana keessatti xiinxaluun danda'ameera. Dabalataanis, gilgaaloonni mammaaksan deeggaramee kitaaba kana keessatti dhiyaatan dandeettiwan afaan baruufi barsiisuu hunda kan hammateedha

Fakknyaaf.1

Gilgaala:7 Shaakala maalummaafi gosaa afoolaa

Gaaffiiwwan armaan gadii akkaataa gaafatamteen deebii kee afaaniin kenni.

1. Dhalli namaa dandeettii barreeffamaa osoo hingonfatiin dura maaliin waliigalaa ture?
2. Afoola Oromoo keessaa kam beekta?
3. Afoola Oromoo keessaa kan jaarsolii malee daa'imman yeroo baay'ee dhimma ittiin hinbaane isa kami?

Akka gaaffii 1^{ffaa} irraa hubachuun adnda'ameettimuxannoo barattoota gara dandeetiitti fidudhaan akka muxanno isaanii baasani dubatan kakaasaa. Kun immoo, dandeetti dubbachuu isaanii cimsa.

Gaaffii 2ffaan kanarraammoo hubachuun akka danda'ametti haalli dhiyaannaa kitaaba kanaa barattootadandeettii dubbachuu gabbisuuf haala xiinsammuu barattootaa hawwatuun muxannoo duraan qabaniifii amma jiru walbira qabuun hubannoo barattootaa kaan cimsudha.

Gaaffii 3ffaan “Afoola Oromoo keessaa kan jaarsolii malee daa'imman yeroo baay'eedhimma ittiin hinbaane isa kami?” jedhuuf barattoonni akka gosa afoolaa kana adda baasanii himaniif gargaara. Kanaaf, haalli dhiyaannaa afoolaa kun hawataa ta'uu isaa qaacceffameera. (Fuula 7 ilaali). Garuu afoolaaf bakki inni kenne ga'aa kan hin taaneefi barattootaa gareen hirmaachisuu irratti hanqina qaba.

Gilgaala: 8 Shaakala Mammaaksaa

A. Mammaaksa armaan gadiitti kennaman keessaa, kan hiikaan ykn yaadaan mammaaksa kennamee fakkaatu filadhu.

1. Fagaatuyyuu mana ofii, hammaatuyyuu fira ofii wayya.

- (a) Wanti ofii gaarii ta'uu
- (b) Ofittummaan dhimmaan barbaachisaa ta'uu.
- (c) Naanna'aa oolee galgala mana keenyatti galla.
- (d) Manni fagoos ta'uu, suuta deemuu qabna.

Akka gaffii 1ffaa kanarraa hubatamutti “Fagaatuyyuu mana ofii, hammaatuyyuu fira ofii wayya” kan jedhu kun wati ofii gariita'uu isaa ibsa. Haalli dhiyaanna isaas, haala xinsammuu barattoota hawwachuu danda'uun kan dhiyyateedha.

2. Mana baala, alaa gaala.

- (a) Mana ofiitti kabajamuu namootaa.

(b) Namoonni humnaa ol hiixachuun alatti of mul'isanii manni
isaanii duwwaa ta'uu isaa

(c) Namichi alaa kabajaa guddaa qabu, manatti maatii isaatin
kabaja dhabuu is

(d) b fi c

Akka gaaffii 2ffaa irraa hubachuun danda'ameetti “Mana baala, alaa gaala” kan jedhu kun, Namoonni humnaa ol hiixachuun alatti of mul'isanii manni isaanii duwwaa ta'uu isaa mulisa. Halli dhiyaanna mammaksa kanaa baratoonni dandeettii waa xinxaluun muxannoo dura qabaniin waltti fiduun ibsachuu danda'aniin kan dhiyaatedha.

3. Yoo manni namatti jige, biyyatu namarraa kaasa; yoo biyyi namatti
jige, maaltu namarraa kaasa?

(a) Namni humna qabu osoo uummanni bira hingahiin yoo
manni itti jige, ofirraa kaasa.

(b) Biyyi yoo birmachuu dide mootummaan keessa galuu qaba.

(c) ‘Biyyi sinjibbiin; lammiin sinjibbin; sabni sinjibbiin,’
jechuudha.

(d) Aangoo qabaannan kan fedhee jigu ofiirra kaasta.

Akka gaaffii 3ffaa irraa hubachuun danda'ameetti “Yoo manni namatti jige, biyyatu namarraa kaasa; yoo biyyi namatti jige, maaltu namarraa kaasa” kan jedhu kun, caasaa afaanni keessatti hiika yaada kanaa dandeettii duraan qabaanin walitti fiduudhan ‘Biyyi sinjibbiin; lammiin sinjibbin; sabni sinjibbiin,’ jechuudhaan hiika itti akka kennaan kan godhudha. Haala jiruufi jireenya haawwasaa illee waliin jireenya , jalala, jibbaaf k.k.fni barsiisa. Garuu , hiika irratti qoofa xiyyeeffata.

4. Mariyatan malee, maraatanii mana hinbulchan

(a) Loluun ykn oori'uun malee bultiin hinoo'itu.

(b) Oo'een hinjiru taanan manni nagaa hinargatu.

(c) Nama rakkate wajjiin haasawa baay'isuun yeroo fixuudha

(d) Uummata mari'achiisurra ofiif murteessuu wayya.

Akka gaaffii 4ffaa irraa hubachuun danda'ameetti “Mariyatan malee, maraatanii mana hinbulchan” kan jedhu kun, ‘Oo'een hinjiru taanan manni nagaa hinargatu’yoota’u haluma

walfakkaatuun afaan barsiisu keessaatti hiika irratti kan xiyyeeffate dha. Jiruuf jireenya haawwaasaa keessatti wal dhageetti, walhubachuun, dhimma kam keessattuu murteessaa ta’u isaa ibsa.

5. Mana ofii haxaawwatanii, mana ormaa haxaa’u.

(a) “Ofirra sinjaaladhu; ormaan sinqixxeessu”.

(b) Haati ormaa osoo qaanqee ofiirraa hinfuune daa’imarraa fuuti.

(c) Ofii ciisan, namaa siqan.

Gaaffii 5ffaa kunns, haluma walfakkatuun Mana ofii haxaawwatanii, mana ormaa haxaa’u kan jedhu kuun gaaffi xinxala barattoota cimsu mitti. Sababiin isaas, deebiin fulleetti kenname kun filannoo gaha hin qabu. Xiyyefannoon kitaaba kana afoolaan barsiisuu irratti hanqinni ni mul’ata. Kuniis afoolli qabiyee mataa isaa danda’ee ta’uu osoo qabu akka qabiyyee dabalataatti dhiyachuu isaaf wal simannaa jechoota fayyadameetti.

Walumaa galaatti akka gilgaala kanarraa hubachuun danda’amutti afoolli gilgaala kana keessatti dhiyaate haalli dhiyaannaa isaa haala xiinsammuu barataa hawachuu danda’uun kan dhiyaateefi barattoonni beekumsa aadaa hawaasaa keessaa argatan akka waliif qoodaniif ga’ee guddaa qaba. Hata’u malee walsimannaan qabiyyeefi kaayoo kitaabicha keessaa jiruu dandeettiwwan afaanni barsiisuurraatti kan xiyyeeffatee yoo ta’u afoolaaf bakka kan kennu miti. Afoolli qabiyyeefi boqonnaa of danda’e ta’ee dhiyachu osoo qabuu bifa gilgaalaa qoffaan dhiyyaachuun bakki afoolaaf kenname gad-aanadha jechuudha (fuula 7-8).

Maala dhiyaannaa Geerarsa: Geerarsi ummata Oromoo biratti dhimmoota hawaasummaa jaalala, gammachuu, gadda, fedhii, roorroo gootummaa ittiin ibsachuu iddoo guddaa qaba. Dhimma jiruufi jireenya hawaasaa kana immoo gara daree barnootaatti fidanii barnoota afaanii keessatti itti gargaaramuun qabiyyeen barnoota kanaafi afgaaffii barsiisota irraa argameen adda ba’ee xiinxalameera. Kanaaf haala dhiyaannaa afoolaa keessaa kan geerarsaa akka itti aanutti qaaceffameera.

Fakkeenya 2

Gilgaala :7 Shaakala Afoolaa

Beekumsa keetti fayyadamuun ykn namoota naannoo kee kan geerarsa beekan gaafachuun geerarsa goota faarsuuf geeraramu, yoo xiqqaate sadi, barreessii dareetti dhiheessi. Barreessuu qofa osoo hinta'iin yeedaloo isaa eeguun dareettigeerrari.

FKn. Geerarsa namni diina ajjeese geeraru

Leenci sardiida miitiree rukunnaan dutti mitii

Gafarsi loon miitiree dhoofnaan gadooddi mitii

Arbi daa'ima miitiree rukunnaan boosi mitii

Boorri koo booradhaaree kan murraan muratu

Kan tumnaan tumamtu.

Akka gabatee kanarraa hubachuun danda'amutti haalli dhiyaannaa geerarsaa kitaaba barataa afaan Oromooo kutaa 9ffaa (fuula 74) keessatti dhiyaate; barattoonni muuxannoo hawaasa keessaa argatan akka gara dareetti fidanii beekumsa waliif qoodanirratti goonni tokko akkaamitti jabinaa, cimina, waan keessaa isaatti dhagahame karaa ittiin hubataan ta'ee dhiyaateera. Dabalataanis, beekumsa hawaasa keessa jiru gara dareetti fidanii gabaasuun dandeettiin dubbii barattootaa akka gabbatu taasiseera. Akkasumas, geerarsa maatii irraa qoratanii bareessuun barattoonni akka dandeettii barreessuu shakalaanif gummaacha godheera. Hata'u malee, kaayyoofi gilgaalli kennamee waalsimannaa irratti hanqinnatu mula'aata.

Tapha ijoollee: Goorowwan afoola Oromoo kitaaba kana keessatti dhiyaatan keessaa taphanni ijoollee isa tokko. Ijoolleen hiriyaa ta'an yemmuu walitti dhufan taboota adda addaa taphachuun yeroo isaanii dabarsu. Dhimma kana immoo baruufi barsiisuu keessatti iddoo olaanaa qaba. Sababiin isaa mala dhiyeenya barataa giddu galeessa godhateef barattoonni akka muuxannoo isaan tapha ijoollee irratti qaban gara daree barnootatti fiduu dhimma yoo itti ba'an barattoonni dandeettii afaaniifi ofitti amanamuummaa akka horatan taasisa. Dhimma kana Rodgers (2001) dhiyaannaa walgargaarsaan barachuu keessatti, barattootni cimdiifi garee xixxiqoon ta'uun waan hojjetaniif, barattoonni harka caaluu gochaalee walgargaarsaan hojjetu jechuun ibsu. Kanaaf, kitaaba kana keessatti dhiyaatan akka armaan gadiitti qaacceffameera.

Fakkeenya 3

Gigaala 6: Shaakala Tapha Ijoollee

Taphoota ijoollee naannawa keetti taphataman keessaa lama filachuun seera isaanii eeguun barreessi. Taphoonni kun kan ofii taphachaa guddatte ta'uu malu. Yoo ta'uu baatanis namoota tapha ijoollee sirriitti beekan gaafattee barreessuu dandeessa. Taphoota lamaan barreessite keessaa isa tokko hiri'oota kee waliin daree keessatti taphachuun agarsiisi

Fkn. Yeroo ijoolleen tapha hiibboo tabatan

Tapha hiibboo nama lamaafi sanaa oltu taphata. Namni hiibboo gaafatu 'hiibboo' yemmuu jedhu, kan hiibboo deebisu ammoo 'hibbakka/hibib' jechuun jalaa qaba.

Yoo ciisu akkaa reenfaa

Yoo ka'u akka leencaa.

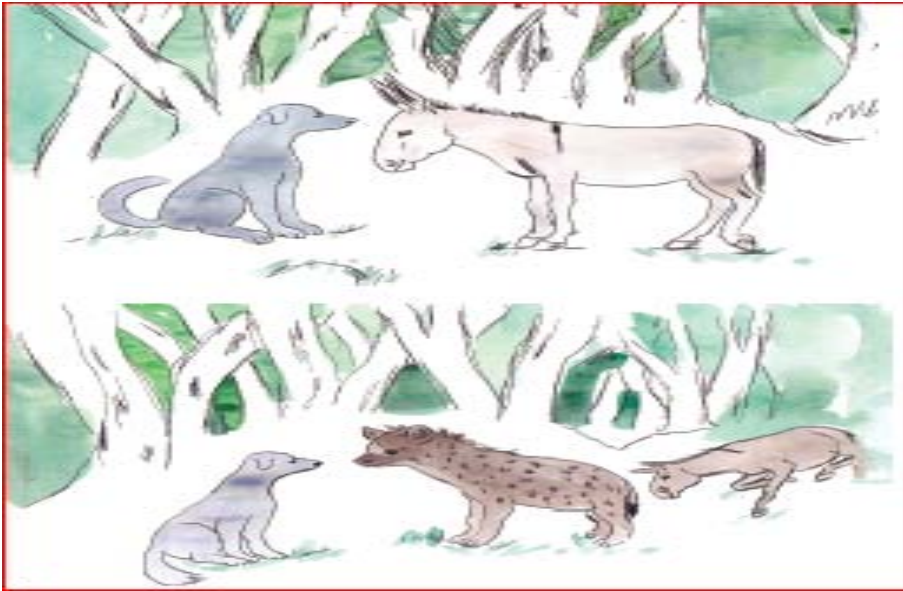
Haalli tabaa ijoollee hibboon tabatamee kundandeetti barattootaa karaa goonfachiisuu danda'uu kan dhiyaate ta'uu isaa xiinxalameera. Sababiin isaas gilgaalli tapha ijoollee irratti dhiyaate kun akka barataan seera isaa eegee tapha ijoollee barreessaniif ajaja. Kun immoo barattoonni akka dandeettii barreessuu gabbiifattaniif kan gumaacha olaanaa qabuudha. Toboota barreessan daree barnootaa keessatti fidanii akka wiin tabatan ajajuun immoo akka tabataan mala baruuf barsiisuu barataa giddu galeessa godhateen akka barattoonni dandeettii afaanii goonfatan taasisa. (fuula 82 ilaale).

Haala Dhiyaanaa Durdurii: Durduriinis gooreewwan afoolaa keessaa tokko ta'ee sammuu namaatiin kalaqamee bifa nama bo'aarsuun seenesuun kan afaanin dhalootaa dhalootatti darbuudha. Hojiileen kalaqaa marii kutaa keessatiif carraa waan kennaniif, barattoonni keessattuu dubachuufi barreessuudhaan hirmaannaa hoo'aa akka godhaniif gargaara. Kana hojiirra oolchuuf afoolli afaan barsiisuuf filatame ogummaa afaanii dubbachuu, dhageeffachuu, barreessuufi dubbisuu milkeessuuf kan mijatan ta'u qabu. Sakattaani kitaaba kana keessatti taasifames haala dhiyeenyaa kitaaba kanaa hammam bu'a qabeessa akka ta'e xiinxaleera.

Fakkeenya 4

Gilgaala 12: shaakala durdurii

Fakkiilee armaan gadiirratti gareen mari'adhaa. Harreefi sareen waa'ee maalii dubbachaa jiru jettanii yaaddu? Warabessaafi sareen hoo?

Fakki 3 shakkala oduu durdurii wa'ee Sareef Harree.

Akkaataadurdurii waa'ee harreefi waraabessaa irratti dhiyaatteraa hubatameetti osoo hindubbisiin durafakkiiwwan dhiyaatan irratti gareen akka mariyatani wa'ee fakkichaa akka ibsaan kangodhudha. Kaayyoon gilgaalakanaas barattoonni fakkii tokko ilaaluun akka yaada tokko uumanu kan garagaarudha. Kunnis dandeetti dubbachuu isaanii sodaa tokko malee yaada isaanni ibsachuu akka danda'aniitti kan dhiyaate ta'uun xinxalameera. Garuu qabiyyee bal'aan afoolaan dhiyaate kun mata duree boqonnichaa ta'ee dhiyaatee filatamaa ture.

Fakkanya 5G

Gilgaala 13: shaakalasheekoo

Maatii kee gaafachuun durdurii tokko barreessi. Durdurii barreessites daree keetiif dubbisuun irratti mariyadhaa.

aaa6:

Akka gilgaala afoolaa armaan oliirraa hubachuun danda'amutti, afoolli kitaaba kana keessatti dhiyaate kun barattoonni akka maatii isaanii gaafatanii, bareessanii gara dareetti fidanii irratti mari'ataniif kan ajajuudha. Kana keessatti malli baruufi barsiisuu akka milkaa'uuf : Tokkoffaan

barattoonni akka beekumsa hawaasa keessa jiru sakatta'anii gara dareetti fidanii waliif qoodaniif gargaara. Lammaffaan yaada maatiiirraa qoratan sana barreessun barattoonni dandeettii barreessuu akka horatan taasisa. Sadaffaan immoo afoola barreessan sana gara dareetti fidanii irratti mari'achuun akka malli baruufi barsisuu barataa giddu galeessa godhate milkeessuu isaa qaacceffameera.

Faaruu Daa'immanii: Hawaasa Oromoo keessatti waan hundumtuu seeraafi heera ittiingaggeeffamu ni qabaata. Osooqaroomni fi teeknooloojiin jabanaa biyyaAfrikaa hin seenin, Oromoon sirna Gadaajedhamuun of bulchaa akkature galmeewwan seenaa tokko tokko irraas ta'ee haftee sirna Gadaahanga har'aa ittiin hojjetamaa jiru hubachuun ni danda'ama. Sirna Gadaakeessatti daa'imman qooda akkamii akka qaban yoo ilaalle.Daa'immanumriin isaanii waggaa saddeetii gadi kan ta'an yeroo ta'u abbaafihaati isaanii Abbaa Bokkuu yookiin luba bira geessanii hammachiisu, eebbisiisu, maqaas moggaasisu. Kana booda mucaan kun akka inniqananiidhaan guddatu haatiifi abbaan dirqama isaanii yoo ta'e iyyuu, keessumaa haadholiin dugdatti baatanii, laphee isaanii irratti hammataniiijoollummaan waan sammuu isaanii keessa hin baaneen faarsu.

Fakkeenya 6.

Yeroourursanis akkana jedhu;

Ururuu yaa mucayyoo

Mucayyoo yaa xinnayyoo

Atis ni taata namaa

Sirraa haa qabu hamaa

Afaan kee haa ta'u dammaa

Ururuu yaa mucayyoo

Aannaan feetu dhugi

Qoraasee siinaqeera

Iriba jettu rafii

Haxaayee si afeera

Haati kees ni gammaddee

Erga mucaa argattee

Waaqni si haa guddisuu

Inni hunda mul'isuu
Inni xinnaa guddisuu
Inni duudaa dubbisuu

Inni qallaa furdisuu
Ururuu jennaan rafi
Ka'i jennaan dammaqi
Jedhanii urursu.

(Kitaaba afaan Oromoo kutaa 9ffaa fuula 150 ilaali.)

Walaloo faaruu daa'immanii kana keessatti ummanni oromoos daa'imman sossobuun rafisuu irraatti haadholiin hawwii daa'immaniif qaban kan ittiin ibsataniidha. Innis dhukkubaafi qoruumsa guddaa daa'immanii isaanii qunnamuu danda'uuf waaqayyo waardiyaa ykn kan eegaa akka ta'uuf kan ittiin kadhatan ta'uu isaa faaruu kanarraa ni hubatama. Haadholiin hunduu, haaluma sadarkaa qabeenya isaanitiin jaalalaafi oo'a guddaan, yeedaloo qabbanaa'aan daa'imman isaan sossobaa ciisicha gaarii qopheesuun akkasumas meeshaa oo'aafi qulqulluu ta'etti aannan naquufi daa'imman isaanii akka kunuunsaniidha kan qaacceffame. Dabalataanis, barattoonni daa'imman egeree biyya tokkoo waan ta'aniifi kunuunfamuu akka qaban barsiisa.

Faaruu daa'immanii, daa'imman bo'aarsurra darbee, afaan barsiisuuf murteessadha. daa'imman yoo boo'aa jiraataniyyuu faaruu yoo dhaga'an boo'uu dhiisanii dhageeffatu jedhu. Kana keessatti faaruun daa'immanii yaa'insa walaloofi hawata sagalee ittiin faarsaniif xiyyeeffannoo kennuudhaan akka dhageeffatan agarsiisa. Kun ammoo ka'umsa dandeettii dhageeffachuu daa'immanii gabbisuuf iddoo guddaa qabaachuu isaa xiinxalameera. Haata'u malee haalli dhiyaanna afoola kanaa mala barataa giddugaleessaa ta'een kan hirmachisu miti.

Gilgaala 6: shakkala Faaruu da'immanii

Gaaffiiwwan armaan gadii barreeffama armaan olitti dubbiste kanarratti hunda'uun deebisi.

1. Daa'ima urursitee beektaa? Mee akkaataa itti urursitee sagalee dhageessisuun dareetti himi.
2. Sirna Gadaa keessatti daa'imman haala kamiin iddoo argachaa turan.
3. Urursuun daa'immaniif faayidaa maalii qaba?
4. “Atis ni taata namaa; Sirraa haaqabu hamaa;” , yoo jettuun maal jechuu isheeti?
5. “Waaqni si haa guddisu; Inni hundaa mul'isu, inni xinnaa guddisu inni duuda dubbisu” yoo jedhee ururuu kana keessatti maal ibsuu barbaadeeti?

Akkataa gaaffii 1ffaa irraa hubatameetti barattoonni dandeetti duraan sammuu isaanii keessaa qaban shakalaan akka dhiyeessaan kan taasisu ta'uus gareen kan hirmaachisu miti.

Akkaa gaffii 2faa irraa hubachuun danda'ameetti immoo" Sirna Gadaa keessatti daa'imman haala kamiin iddoo argachaa turan" jedhu kun, haala Sirna Gadaatin daa'imman umriin isaanii waggaa saddeeti gadi ta'an abbaa bokkuu ykn luba bira fiduun hammachiisu, eebbisisu, maqaas, moggaasisu. Kana booda haatiif abbaan dirqama kunuunsanii guddisuu akka qabaan hibsuu danda'u.kun immoo waa durssuun yaadanni akka ibsaan ta'uun dhiyaateera. Garuu ammaas hirmaanna irratti hanqinn in mulachuun isaa xinxalameera.

Akkaataa gaaffii 4ffaa fi 5ffaa irraa hubatamuun danda'ameetti barattoonni dandeetti duraan nannoo issanni irraa argataniin dandeettii afaanii haala gonfachiisuu danda'uun kan dhiyaatee ta'uus afoola akka qabiyyee dabalataatti malee qabiyyee ofdada'aa godhee hidhiyesine.

Faaruu Jaalalaa: Faaruun jaalalaa ummanni Oromoo mararfannaa waan tokkoof qabu afoolatti dhimma ba'ee ibsata.kun immoo mala afaan barsiisuu keessatti idduu guddaa qaba. Innis,faaruun tokko walaloon barraa'ee yeedaloo isaa eeganii barattoonni dubbisuun dandeettiwwan afaanii goonfachuu keessaa isa tokko. Kanaaf, walaloon faaruu jaalalaa kitaaba kana keessatti dhiyaate akka armaan gadiitti taa'eera.

Fakkeenya 7.

Ashaakiltii baala nyaatuu

Naa ergi baala waleensuu

Magaaltittii nyaara kuullee

Naa ergi waan na jabeessuu

Muree mureen mana ijaaraa

Yoo Sokorruun mana taatee

Dhufee dhufeen si ilaalaa

Jalalloo soogidda taatee

(Kitaaba barataaa barnoota afaan Oromoo kutaa 9ffaa fuula 158 ilaali.)

Walaloo jaalalaa kanaa olitti dhiyaate kana keessatti barattoonni walaloo kana kallattii garagaraatiin xiinxalanii hiikaa akka itti kennaniif akka gargaaru hubatameera.

Fkn. ‘Ashaakiltii baala nyaatuu, Naa ergi baala waleensuu’ walaloo kana keessatti ashaakiltii baalli nyaatamullee baalli waleessuu nyaatamuu akka hin dandeenye xiinxalu, kun immoo barattoonni marii gadi fageenyaan gaggeessanii akka xiinxalan bu’aa guddaa qaba. Kanaaf, haalli dhiyeenya afoolaa afaan barsiisuu keessatti bu’aa guddaa kan qabu ta’uu isaa hubatameera. Haata’uu maalee gamaaogummaa afaanittin caasluga isaa ilaalchisee hanqinni in mul’ata.

Fakkeenya 8

Gilgaala 6 :Shaakala Ciigoo Bifa Walalootiin Dhiyaate

Ciigoowwan armaan gadii dubbisii sorgoofi Sokoo isaanii addaan baasiibarreessi.

Fkn

1. Cululleen saamtuudhaa yaada hinqabdu fayyaa

Ani ishee hineeguu sinbirallee wayyaa.

A. Ciigoo : sinbirallee wayyaa

B. Sorgoo : Cululleerra sinbirroo wayya

Sokoo : Isin wajjin (isin bira wayya)

2. Osoo waa hinnyaatin torban guute agabuu

Hojjedhee akka hinnyaanne anuu quba hinqabu.

Ciigoo : quba hinqabu.

Sorgoo : qaamni koo hir’uudha

Sokoo : Odeeffannoo hinqabu (hindhageenye)

(Kitaaba barataa afaan Oromoo kutaa 9ffaa fuula 159 ilaali.)

Akkaa yaad ciigoo 1ffaa fi 2ffaa irraa hubatametti, walalloon kun cigoo, sorgoof sokoo ofkeessa qaba. Kunissi ogummaa afaannittiin yoolalamu xinxala yaada tokkoo jecha hiika dachaa qabuu, hiika ifaatti argamuufi gadifageenyaan xinxaluun argamudha.

Ciigoon xiinsammuun barattootaa akka gadifageenyaan waaxiinxaluu danda'anitti isaan qopheessa. Kanaaf daree barnoota afaanii keessatti baay'ee murteessaa ta'uun isaa xiinxalameera. Dabalataan immoo dandeettii barreessuufi hirmaannaan barattootaa akka dabalu taasisa. Kanaaf haalli dhiyeenya afoolaan afaan barsiisuu hedduu bu'a qabeessa akka ta'e qaaccessa kitaabaa kanarraa hubachuun danda'ameera.

Haata'u malee gosoota afoolaa hunda hammachuu dhabuun kitaaba kanaa akka hanqinaatti qaaceffameera. Akkasumas facaatiin afoolaa kitaaba kana keessatti argamu madaallii isaa bifa hin eegneen ta'uu isaa gabatee 1 keessatti xiinxaluun danda'ameera. Kana malees afooli barannoon dangefameef waan jiruuf dandeettiwaan afaanii, caaslugaa fi hiika jechootaa bal'inaan ittiin dheeyyuuf haala mijataa akka hin qabnee mul'sa.

4.2.2. Qaaccessa Odeeffannoowwan Kitaaba barata barnoota Afaan Oromoo Kutaa kurnaffaa

Akka odeeffannoon qaaccessa kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa kurnaffaarraa argame mul'isutti gooroowwan (gosoondi afoolaa) kitaabicha keessatti argaman sakatta'amanii akka itti aanutti gabateen mirakaneeffannoo qophaa'uun facaatiin afoolaa kitaaba kana keessatti argaman erga adda ba'anii booda gilgaalota afoolaa kitaabicha keessa jiranis akka kanaa gadiitti qaaceffameera. Kana keessatti haala dhiyaannaa afoolaa kitaabota xiinxalamaniiru.

Gabatee.2. Faca'iinsa Afoolaa Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa

Kudhanaffaa Keessatti Argamanii Mul'isu

Lakk.	Boqonnaa	Barannoo	Gosoota Afoolaa	Giigaalot jalatti dhiyaatan	Fuula
1	Boqonnaa 3	Barannoo 3	Sirba gaa'elaa	Gilgaala 7	38
2	Boqonnaa 6	Barannoo 3	Geerarsa	Gilgaala 5	64
3	Boqonnaa 11	Barannoo 3	Mammaaksa	Gilgaala 6	116

4	Bqonnaa 13	Barannoo 1	Mammaksa	Gilgaala 5	131
5	Boqonnaa 14	Barannoo 1	Weedduu Jaalalaa	Gilgaalan hin taanye	134
			Sirba Gaa'elaa	Gilgaala 3	135
6	Boqonnaa 14	Barannoo 2	Durdurii	Gilgaala 5	139
				Gilagaala 6	140
7	Boqonnaa 14	Barannoo 3	Ciigoo	Gilgaala 8	143
			Hiibboo	Gilgaala 9	144
			Jechama	Gilgaala 10	145

Akka odeeffannoon argame mul'isutti gosoonni afoolaa kitaabicha keessatti argaman sirba gaa'elaa, tapha ijoollee , eebba, mammaaksa, jechama, geersa, weedduu jaalalaa, uruursuu daa'immanii, sirba jaalallaa, hiibboo, oduu durii (sheekkoo)fi ciigoo ofkeessatti haammatee kan dhiyaatedha.

Kanaaf,afoolli kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa keessatti armaan olitti dhiyaate faacaatiin isaa adda ba'e tokkoo tokkoon armaan gaditti qaaceffameera.

Sirba gaa'ilaa: Gaa'illi aadaa hawaasaa keessaa isa tokkoo fi umrii dheeraa Kan qabudha. Gaa'illi fedhii ilmi namaa uumamaan qabu guutuun sanyiin isaa akka itti fufuu kan taasisu ta'uun isaa beekamaa dha. Kana jechuun gaa'illi walitti dhufeenya dhiiraa fi dubartii jidduutti karaa seera qabeessa ta'eefi hawaasaa biratti karaa fudhatama qabuun kan taasifamudha. Sirna kana gaggeessuuf ammoo afoolatti dhimma bahuun.Dhimma kana ammoo kitaaba barnoota afaanii keessatti gara daree barnootatti fidanii mala dhiyeenya muuxannoo jireenya hawaasaatti dhimma yoo ba'ana haalli baruufi barsiisuu ni milkaa'a. Kanaaf, kitaaba kana keessatti afoolli sirba gaa'ilaadhiyaate gilgaalli isaa akka kanaa gadiitti ilaalameera.

Fakkeenya 1

Gilgaala 7 Shaakala Sirba Gaa'elaa

Gghggg

1. Sirboota yeroo gaa'ilaa naannawa keetti sirbaman keessaa isa beekkamaa filachuun barreessii dareetti hiri'oota keef dubbisi. Yoo danddeesses, dareehundaaf sirbii agarsiisi.
2. Sirni fuudhhafi heerumaa Oromiyaa bahaa kana yoo ilaaltu kan naannoo keetii wajjiin tokko moo adda? Maaliin?

(Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa fuula 38 ilaali.)

Akkaa gaffii 1ffaa irraa hubachuun danda'ameetti haalli dhiyeenyaa afoolaa kana keessatti argamu; “sirboota yeroo gaa'ilaa naannoo keetti sirbaman keessaa isa beekkamaa filadhuu bareessii daree hir'oota keef dubbisi”. Hima kana keessaa wanti hubatamu gilgaalli mala dhiyeenya afoolaatti dhimma ba'e kun baratattoonni akka beekumsa hawaasa keessatti argamu hawaasa keessaa funaananii akka waliif qoodaniif gumaacha olaanaa qaba. Dabalataan immoo barattoonni dandeettii dubbisuufi barreessuu akka horataniif gumaacheera.

Gaaffii 2ffaa immoo looga gola Oromiyaa keessa jiran afoolatti dhimma ba'uun akka barataan taasisa. Uummanni oromoo sirnaa fuudhaaf erumaa garaa qabaatu iyyuu afoolaatti fayadaamee waalbarsiisa. Haalli dhiyaana afoolaa kitaaba kanakeessaas kan nannoo isaaniifi naannoo biroo walbira qabuun akka hubatan taasissee dhiyaateera.

Geerarsa: akkuma beekkamu uummanni Oromoo, goota faarsuuf, quuqqaa ibsachuuf, beekaa faarsuuf, hojiirratti wal onnachiisuufi ...kkfiif geerara. Kanaafuu, jireenyauummata Oromoo keessatti geerarsi ergaa addaddaa waan dabarsuuf, afoola Oromoo keessatti iddoo olaanaa qaba. Kanaaf, kitaaba kana keessatti geerarsi dhiyaate kun mala dhiyeenya afaan baruufi barsiisuu keessatti gumaacha geerarsi qabu qaaceffameera.

Fakkeenya 2

Gilgaala 5: shakalaa geerarsaa bareesuu

Miseensota maatii kee ykn namoota naannawa kee jiran gafachuun, geerarsa, nama beekaa, guddina ummata isaaf bu'aa buuse, ittiin faarsuuf geeraramu yoo xiqqaate lama barreessii dareetti dubbisi. Yeroo dubbistu, yeedalloo isaa eeguun haaluma ummanni geerarutti geerari.

Geerarsa Gorsaa

Waan abbaan koo na gorse

Nan dhaggeeffadha obsee
Gaangoo hinleenjisiin jedhee
Namni gangoo leenjisuu
Miidhaa dugdaa hindhabuu
Gaggura hinhidhiin jedhee
Nasmni gaagura hidhu
Seela ilkaanii hindhabuu

Geeraraasa gorsaa kana irraa akka hubannutti waan hawwaasaa mul'atuu kan calaqisiisu ta'uu isaatiif dandeetti afaaniif caas lugaafi hiika jechootaalee afoola dhiyaate kanaan hubachuu akka danda'an qacceefameera. Seera walaloo eegee barreefamuurraatti hanqina qaba.

Geerarsa Gaabbii

Boqqolloon birraa dhufaa
Baaduun arfaasaa dhufaa
Eessa abbaa kootiin fuudheen
Walitti nyaadhee ilaalaa
Humni ganama dhufaa
Qalbiin galgala dhufaa
Eessa abbaa kootii fideen
Walmaddii kaa'ee ilaala.

(Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa fuula 63 ilaali.)

Akka geerarsa kitaaba kana keessatti dhiyaate kun wanti barbaadan hundi akka walbira namaa hin dhufneefi bu'aa ba'ii jireenya hawaasa tokkoo keessatti wantoota nama gaabbisiisan dandamachuun bira taruun barbaachisaa ta'uu isaa barsiisa. Kanaaf kana keessatti dhimmoota boru nama gaabbisiisuu danda'an irratti of eeggannoon dhimma akka itti ba'an barsiisa. Akkasumas bashannansiisaa akka dandeettiwwan afaanii goonfatan taasisa.

Mammaaksi: dubbii eegaluuf, yaada bal'aa gabaabsuun ibsuuf, dhaamsa dhoksaa ykn icciitii ta'e dabarsuuf ni tajaajila. Kanaaf, mammaaksi kitaaba barnootaa kana keessatti dhiyaate dandeettii afaanii afran dhageeffachuu, dubbachuu, dubbisuufi barreessuu haalan akka barsiisu qabiyyee kitaabaa kana keessatti xiinxaluun danda'ameera. Dabalataanis, gilgaaloonni mammaaksan deeggaramee kitaaba kana keessatti dhiyaatan dandeettiwan afaan baruufi barsiisuu hunda kan hammateedha.

Fakkeenya 3

Gilgaala 6: shakkala mamaaksaa

Mammaaksota armaan gadiif xumura sirrii ta’e filadhu.

1. Bittaa wallaalanii_____.

A. gabaa jibbu C. gabaa abaaru

B. gabaa baqatu D. gabaa jeequ

2. Ollaan bultee beeka, akka itti bule_____.

A. waaqatu beeka C. firatu beeka

B. abbaatu beeka D. garaatu beeka

3. Kan sangaan iyyuu malu_____

A. saani iyyiti C. qacceen iyyiti

B. tiksen iyyiti D. ijoolleen iyyiti

4. Halagaafi dukkana_____

A. itti hindallanan C. hindhaanan

B. itti hindeeman D. sodaan wajjin jiraatan

5. Harki kennaa barte_____

A. kennaa hindhiistu C. fudhachuu hindadhabu

B. murquutu socho’a D. galata argatti

6. Qalbii malee_____

A. sammuun hinhubatu C. ijji hinagartu

B. harki hinsochootu D. karaan hindeemamu

7. Ibiddi abbaa _____

A. irra taa’e ho’isa C. gubuu qaba

B. irra taa’e guba D. qabe guba

(Kitaaba barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa fuula 116 ilaali.)

Akkaa gilgaala 6 shaakala mammaksaa: kanarraa hubachuun danda’ameetti **1ffaa** wallaala, **2ffaa** rakkiina keesaa ofii abbaan akka beeku, **3ffaa** baaleesaa ofii dhoksuu, 4ffaa dhiguummaan bakka guddaa kan qabuu ta’uu, 5ffaa waliif ho’uun gaarii ta’u, 6ffaa yaadaa qabaachuun murteessa ta’uu fi **7ffaa** naminii balleessaa isaattii adabamuu akka qabu kunneen adaa, dudhaa, safuuf haala jiruuf jireenga hawwassa bifa ittiin barataan ta’ee afoolli kun dhiyaateera. Gama dandeetti

afaanittiin immoo dandeettii barreessuu, dubbisuuf kanneen biroo illee akka hubachiisu xinxalameera,

Kana malees, haala dhiyeenyaa afoolaa kana keessatti gilgaalli mala afoolaan afaan barsiisuuf armaan olitti dhiyaate, barattoonni muuxannoo hawaasa keessa jiruun deeggaramanii caasaa himaa akka barataniif isaan gargaara. Akkasumas dhimma kana irratti gadi fageenyaan yaaduun xiinsammuun barataa akka gabbatuuf gargaara. Kanaaf, malli dhiyeenya afoolaan gargaaramanii afaan barsiisuu hedduu ba'a qabeessa ta'uu isaa agarsiisa.

Weeduu Jaalalaa: wedduun jaalalaa ummanni Oromoo mararfannaa waan tokkoof qabu afoolatti dhimma ba'ee olguddisuun jalala onnee isaa irraa qabu kan ittin insatudha. Kun immoo mala afaan barsiisuu keessatti idduu guddaa qaba. Innis, weedduun tokko walaloon barraa'ee yeedaloo isaa ,unka isaa eeganii barattoonni dubbisuufii barreessuun dandeettiwwan afaanii goonfachuu keessaa isa tokko dha. Kanaaf, walaloon weedduu jaalalaa kitaaba kana keessatti dhiyaate akkataa afoolaanwaan keessaa issaan kessatti dhaga'aame dandeettii affaannitti fayadamuudhaan afaan barataniif haala kan mijeessuudha. Weedduun jalalaa armaan gaditti dhiyaateera.

Fakkeenya 4

Weedduu Jaalalaa

Gaachanni gaachana hincaaluu

Caalekaa gaachanni booyyee

Jaalalli jaalala hincaaluu

Caalekaa jaalalli ijoollee.

Yaa baddeessaa laga soolee

Gowwaan mukaa dhoqonuudhaa

Barbaacha keen laga oolee

Akka kormaa bosonuudhaa.

Handoodeen kutaa 'hin addeessuu

Lakkii kutaa sana miicii

Naan ooddee silaa 'indandeessuu

Lakkii mucaa sana dhiisii.

Baddeessa soofte malee

Qilxuu sooftee 'ingarree.

Qancaraaf boosse malee
Kichuu ijoollee ingarree.

Waaqayyoo roobaa bulee
Baddaan fixeensa hinqabu
Maal yoon sii jedhee du'ee
Garaan hiyyeessa hin qabu (fuula 134).

Walaloo jaalalaa kanaa olitti dhiyaate kana keessatti barattoonni walaloo kana kallattii garagaraatiin xiinxalanii hiikaa akka itti kennan, hunka isaa eeganii akka barreessaan akka gargaaru hubatameera. Walaloo weedduu jalalaa kana keessaatti waantti hubatamuu qabu halli dhiyeenya afoolaa kun barattoonni marii gadi fageenyaan gaggeessanii waan keessaa isaannitti dhagahame basaanni akka ibsataanfi xiinxalan gahee guddaa qaba. Kanaaf, haalli dhiyeenya afoolaa afaan barsiisuu keessatti bu'aa guddaa kan qabu ta'uu isaa hubatameera. Haata'uu maalee gamaaogummaa afaanittin caasluga isaa ilaalchisee hanqinni in mul'ata.

Sirba gaa'elaa: sirbii cidaa uummataa orommo keessatti kan yeroo sirnii cidaa garaagaraa addeemsifamu sirbamudha. Kuniis uummattiicha biraatti aadaa garaa garaaf ergaa adda addaa qabatee kandhuyaatudha.

Fakkeenya 5

Weedduu Sirba Gaa'elaa

Qalloo too yaa leensaa, koo bahi singeggeessa
Ganda keenya duubaa, burqaan xalaliitee
Koottu bahi yaa qalloo, baay'ee qananiitee.

Karaan Jimma buusuu, diriiraa karaati.

Jechi haadha ormaa, ciniinnaa garaati.

Jechi haadha ofii, dhidhiibbaa garaati.

Haarrittaa yaa kichuu too, qalloo yaa michuutuu

Michoomni keenyas oolee, michoomni keenyas oole

Hoggaa karraa baatu, garaan saa jabaatuu

Hoggaa laga ceetu, miinjeen kee si yaabaatu.

Summoo dimbilaala, summoo dinbilaala.

Hinbooyiin yaa qalloo, dhufeen si ilaalaa (kitaaba kudhaan fuulaa 135).

Gilgaala 3b: Sirbaa Gaa’elaa

B. Gaaffiiwwan armaan gadii weedduu kanarratti hundaa’uun dalagi.

1. Sirbi gaa’elaa kun mana ,eenyutti sirbama ?
2. Sirbi cidhaa kun mucayyoo nigorsa jettee yaaddaa ?Akkamitti ?
3. ‘Hoggaa karra baatu garaan siyaa jabaatu? Yoo jedhu maal jechuu isaati?
4. Ergaan waliigalaa walaloo kanaa maali?

Akkaataa gaaffii 1ffaa iraa hubatameetti sirbii gahilaa kun mana warra intalaatti kaan sirbamu ta’uu akka heeranifidha. Gaaffiin 2ffaa immoo goorsaa kennuun isaa ni hubatama. Sababiin isaas intalli warra mugurbaa dhaqxee maal akka gootu gorsa. Gaaffiin 3ffaa kan ibsuu intalli mana maatti isheetii yeroo baatee mana biro dhaqxuu akka hinsodaannee kan jajjabeesudha.

Walumaa galatti gaaffii 4ffaa dabalatee weedduun dhiyaatee kuu uumata oromoo biraatti ergaa mararoo wara intalaatti sirbamu barattoonni aadiichasirritti xinxalaanii akka beekaan gargaara.Yaannii kitaaba kana keessaatti dabaltaan ilaallmuu qabu barattoonni hubannoo walfakkaataan akka argataniif sirbaa mana gurbaatii sirbamuun walbukkee qabee dhiyyeesuu dhisuun isaa aadaa gara tokkoo qofaa irratti xiyyeeffachun isaa xinxalameera.

Ciigoo: Cigoon gosa afoolaa keessaa tokko ta’ee bifa himaa yookin walalootiin dhiyaatee dubbii dachaaa lama kan qabuudha. Kanaaf, Cigoon Afaan tokko keessatti tajaajila hedduu qaba. Innis jiruuf jireenya hawaasaa keessatti dagaagina xiinsammuutiif gahee guddaa qaba. Haaluma kanaan ciigoon Afaan Oromoo jiruuf jireenya uummatichaa keessatti jaalala, jibba, daba, dhugaa, gammachuu, qaroomina, rorroofi wkkf ibsa. Kanaaf,qabiyyee kitaabaa keessaa armaan gaditti akka fakkeenyaatti dhiyaateera.

Fakkeenya 4

Gilgaala 6: Shaakala Ciigoo

Ciigoowwan armaan gadiisoorgoofi sookoo isaanii baasuun agarsiisi.

1. Erga bokkaan roobee caamee

Namni loolaan dhume.

2. Kan akkas bariidhaan kaate

Mucaan sun simbira taatee.

3. Bara baraan kan dhageenyu sirbumasaa

Nimiidhagaa afaan isaa

4. Aadaa osoo beektuu fuullee namaa kaatti

Kaleessa hinhafnee har'as kunoo nidhufti

(Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa fuula 143 ilaali.)

Akka gilgaala 6 gaaffii 1ffa irraa hubachuun danda'ametti

“Erga bokkaan roobee caamee

Namni loolaan dhume”. Himni kun ciigoo, hiika ifaaf dhokataa ofkeessatti qabata. kun immoo barattoon ergaa himichaas ta'ee jecha tokkoo karaa ifaaf dhokkataa ta'een akka xintalaaniif kan gargaaru ta'uu isaa hubatameera. Gama dandeettii afaanittin dubbisuu, barreesuu akkasumaas hiikaafi caaslugaa afaanii akka gonfachuu danda'anti kan dhiyaatedha. Yaada ciigoo kanaarraa lolli jirachuu, lolaan du'uun akka jiruuf jireenya dhala namaa keessa jiru hubachuu akka danda'aan xiinxalameera.

Akkaa gaaffii 2ffaa irraa hubachuun danda'ametti immoo haalli dhiyeenya afoola kanaa barattoota ciigoon keessatti hiika ifaafi dhokataa akka hubataan taasiisa. Gama dandeettii afaanittin dubbisuu, barreesuu akkasumaas hiikaafi caaslugaa afaanii akka gonfachuu danda'anti kan dhiyaatedha. Yaada ciigoo kanaarraa obboroon ka'uun akka jiruuf jireenya dhala namaa keessa jiru hubachuu akka danda'aan xiinxalameera.

Akkaa gaaffii 3ffaa irraa hubachuun danda'ametti immoo haalli dhiyeenya afoola kanaa barattoota ciigoon keessatti hiika ifaafi dhokataa akka hubataan taasiiseera. Gama dandeettii afaanittin dubbisuu, barreesuu akkasumaas hiikaafi caaslugaa afaanii akka gonfachuu danda'anti kan dhiyaatedha. Yaada ciigoo kanaarraa immoo sirbi yeedaloo akka qabu, dhalli namma bakka ciisichaa gaarii akka barbaadu jiruuf jireenya dhala namaa keessa akka jiru hubachuu akka danda'aan xiinxalameera.

Akkaa gaaffii 4ffaa irraa hubachuun akka danda'amettis haalli dhiyeenya afoola kanaa barattoota ciigoon keessatti hiika ifaafi dhokataa akka hubataan taasiiseera. Gama dandeettii afaanittin dubbisuu, barreesuu akkasumaas hiikaafi caaslugaa afaanii akka gonfachuu danda'anti kan dhiyaatedha. Yaada ciigoo kanarraa immoo aadaa oromoo keessa safuun akka jiru afoolaan dhiyeesuun barttoonni akka hubataan taasisuun dhiyeessun isaa xinxalameera.

Waluaa galatti, ciigoon kun xiinsammuun barattootaa akka gadifageenyaan waa xiinxaluu danda'anitti isaan qopheessa. Kanaaf daree barnoota afaanii keessatti baay'ee murteessaa ta'uun isaafi afoolaa kun bifa hawataa ta'een karaan dhokataan kaayyoo barnootichaa milkeessa. Haata'u malee garuu haalli dhiyeessaa qabiyyee kitabicha kaayoon dhiyaateef qabiyeen barsiifamee gutumaan gutuutti kaan wal hin simanne ykn hanqina kan qabu ta'uu isaa hubatameera. Gama biroo immoo qabiyyee ciigoo kana gadi fageenyaan hubachiisuu irratti hanqin gama kanaan jiraachuu isaa dhiyeessa kitaaba kanaaraa hubatameera.*ilg*

Hiibboo: hiibboon gosa afoolaa keessaa tokko ta'ee kan bifa gaafiif deebitiin nama lamaan taphatamuudha. Kanaaf hiibboon mala afaan baruuf barsiisuu keessatti iddoo guddaa qaba. Innis hirmaannaan barattootaa akka dabaluu fi malli baruuf barsiisuu barataa giddu galeessa godhate akka milkaa'u taasisa.

Fakkeenya 5

Gilgaala 6:Shaakala Hibboo

:

A. Hiibboowwan armaan gadiif deebii sirrii filadhu.

1. Obbolaan afur; afranu bolla tokkotti fincaa'u
A. Quba harkaafi okolee B. Mucha sa'aafi okolee
C. Gurra sa'aafi okolee D. Sa'aafi waatii.
2. Kan shantamni dhaabe shantamni hinbuqqisu.
A. Kora B. Muka C. Mana D. Awwaala
3. Ayyaas hin fakkaatu aabbas hinfakkaatu.
A. Harree B. Gangee C. Farda D. Re'ee
4. Shaa! Jedhu hindhangala'u.

A. Anan B. Baala C. eegee fardaa D. cirracha

5. Amma majii geessi biyya waliin geessi.

A. Miila B. Gaaddiidduu C. yaada D. beekumsa

(Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa fuula 144 ilaali.)

Akka shaakala hiibboo kana irraa hubatameetti gaaffii 1ffa tokkumaan jirachuu, 2ffaa jiruufi jireena namaa keessatti du'aa booda awwalamuun akka jiru, 3ffaa sanyiin dhalachuun akka jiru, 4ffaa waan tolchuuf balleesuun akka jiru, 5ffaa yaada xiqqoo irraa ka'ee waan guddaaan hojetamuun akka danda'aamu barattoonni hiibboo kanaraa akka hubachuu akkaa dananda'aannitti dhiyaateera.

Dabalataanis, gilgaala kana keessatti xiinsamuu barataa akka bal'isee yaaduu danda'uuf yeroo wantoota gara garaa maqaa waamanii deebii deebisuu yaalanitti kan gabbatuudha. Akkasumas adeemsa kana keessatti lafa walii kennuun waan jiruuf baratoonni naannoo adda addaa akka adda baasnii baraniif ni gargaara. Kanaaf malli dhiyeenya afoolaan afaan barsiisuu baay'ee barbaachisaa ta'uu isaa kitaaba kanarraa xiinxaluun danda'ameera.

Garuu, gama caas lugaan, hiika jechootatti, dandeettii afaanii barsiisuu irratti haalli itti dhiyaatee baldhisee kan hirmachisu miti. Seerota hiibboo kanaan seera aafaanis ta'e serra hawwaasaa keessaatti mul'atuu fakkeenyaan deegaree barsiisuu osoo danda'u dagatamee jirachuun isaa mul'ateera.

Jechama: Jechamni gosoota afoolaa keessa tokko ta'ee dubbii qoolatiin gargaaramanii itti yaada tokko ibsataniidha. Jechamni sammuu barattootaa gabbisuufi yaada dhokataa xiinxalanii qola keessa akka baasaniif gargaara. Kana keessatti haalli afaan baruufi barsisuu hedduu akka milkaa'uufi barataa qaroo gochuuf baay'ee murteessaadha.

Fakkeenya 6

Gilgaala 10: Shaakala Jechamaa

Jechamoota armaan gadiitti kennaman hiika isaanii barreessi.

1. Dhadhaa abidda bu'e 2. Fixeensa ganamaa
3. Gara laafeetti 4. Huurruu dhiibee
5. Qeeransa madaaye 6. Ijaafi adaamii
7. Madaa mogolee 8. Sabbata hiikkatte
9. Bineensa ganamaa 10. Gurra namurte

(Kitaaba barataa barnoota afaan Oromoo kutaa 10ffaa fuula 145 ilaali.)

Akka gilgaala armaan olii kanarraa hubachuun danda'amutti, 1ffaa waanta badee galuu hindandeenye, 2ffaan mul'atee kan badu, 3ffaan nammaaf hooguun akka jiru, 4ffaa waal jalachuun akka jiru, 5ffa haaloo kuusuu akka jiruufi amalli gaariifii yaraan jirachuu, 6ffa jalalliif jibbi akka jiru, 7ffaa wantti tokkoo yeroo dheeraaf gababaa fudhachuu akka danda'u, 8ffaa malli nama dhibuufii namaa dhufuun akka danda'aamu, 10ffaa gowwummaaan akka jiru barattoota barsiisuuf kan dhiyaatedha.

Walumaa galatti, barattoonni hiikaa jechamaa yeroo barreessan xiinxala gadi fagoo keessa akka galaniif isa gargaara. Kanneen keessaa Fkn 'dhadhaa ibidda bu'e' kan jedh kana yoo fudhanne hiika argamuu hin dandeenye jedhuun yoo hiikan xiinxala adda addaa keessa galu. Kun immoo dandeettiin waa yaaduu barataa akka gabbatu taasisa. Kana malees, afaan baruuf barsiisuu keessatti dandeetti dhaggeeffachuu, dubbachuufi barreessuu afoolatti dhimma ba'uun barsiisuun baay'ee barbaachisaa ta'uu isaa xiinxalameera.

Haata'u malee, kitaabin barnootaafaan oromoo kutaa 10ffaa goorowaan afoolaa armaan olitti qacafamaan kun barannoon kan daangefamaani dhiyaatanidha. Gilgaallonni dhiyaataniis hika jechootaa muraasa kan ofkeessaa qabanidha. Gama birootiin hafoolli kitaaba kana keessatti barannoon dangefamee dhiyaate kun ogummawwaan dubbisuu, barreesuufi dhageefachuu akkasumaas caaslugaaf hiika jechootaa bal'inaan ittiin dhiyeessuu haalli mijaataan hinqabnee mul'isa.

4.3. Qaaccessa Odeeffannoowwan Afgaaffiidhaan Barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsa Sadarkaa Lammaffaa Buraayuu Irraa Argame

Odeeffannoowwan afgaaffiidhaan barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsa Sadarkaa Lammaffaa irraa argamee bifa itti aanu kanaan qaaceffamuun dhiyaate.

1. Afoolli barumsa afaanii keessatti faayidaa qaba jettanii yaadduu? Yoo niqaba jettan faayidaa saa ibsaa? Gaaffii jedhuuf, barsiisonni Mana Barumsa sadarkaa lammaffaa Buraayuu barnoota Afaan Oromoo barsiisan haala walfakkaatuun “eeyyee faayidaa qaba” jechuun erga deebisanii booda, faayidaa afoolaa barnoota afaanii keessatti akka itti aanu kanatti ibsan. Barsiisaan “1” deebii kenneen ,afoolli hojii kalaqaa sabni tokko qarooma isaa dhalootaa dhalootatti ittiin dabarsaa tureefi jiru yoo ta’u, faayidaan inni barnoota afaanii keessatti qabu, amala ofitti nama hawwachuu, si’eessuufi bashannansiisuu waan qabuuf barnoota afaanii keessatti yemmuu gargaaramnu kaayyoo gurguddoo barnoota afaanii galmaan gahuuf iddoo olaanaa qaba. Barsiisaan “2” yaaduma duraan kenname deeggarun, “Barattoonnis kaka’uumsaan bakkaa afoolli jirutti hirmaannaa hoo’aa taasisuun akka barataniif faayidaa qaba” jechuun deebisan. Barsiisaan “3” immoo dabalataan yoo ibsan, “Afoolli faayidaa guddaa kan qabu waan ta’eef, barnoota afaanii keessatti yoo itti fayyadamne karaa hawwataa ta’een kaayyoo barnoota afaanii galmaan gahuuf walsimaannaan qajeelchaafi kitaaba barattaa, haalli qophi kitaaba gahee guddaa taphatawaan ta’eef osoo walsimatani qopha’anii .” jechuun ibsan.

2. Afoola gargaaramtanii barnoota afaanii barsiisuu irratti xiyyeeffannoon qabdan maal fakkata?

Gaaffii jedhuuf barsiisaan “1” yemmuu deebii kennan, “Afoolli jiruufi jireenya hawaasa tokkoo humna ittiin ibsu qaba waan ta’eef, kana ta’uun isaa immoo akka itti xiyyeeffatamu waan isa taasisuuf, barnoota afaanii ittiin barsiisuuf xiyyeeffanna guddatu jira. Garuu gilgaaloonni kitaabicha keessatti dhiyaataan dubbachuufi dhageeffachu akkasumaas hoji gareerraa dhunfaan ibsuuf bakka kenna. Dabalataanis barsiisaan “2” kan jedhan, “barattoonni muuxannoo maatii irraa argatan gara daree barnootatti fidanii yoo yaada waliif qoodan karaa dhokataa ta’ee daddeettii afaanii goonfatu. Kanaaf, xiyyeeffannaa guddaan kennamuuf gilgaaloonni haalaa gareenis ta’e dhunfaan hirmaachisu dand’uun osoo dhiyatee jechuun deebi isaani kennaan. Deebiin barsiisaa/tuu “3” irraa argames xiyyeeffannoo ni kenninaaf kan jedhuudha.

3. Haala kitaabni afaan Oromoo kutaa salgaaffaafi kudhanaffaa qajeelchutti barattoonni afoola duraan beekan akka fidanii dhufuun gareen shaakalaniif haalli isin itti jajjabeessuun barsiiftan maal fakkaata? Gaaffii jedhuuf deebii yemmuu kenname:

Barsiisaa “1” “Barattoonni barnoota baratan keessatti muxannoo duraan jireenya isaanii keessatti qaban waliin yoo walitti fidan barnoonni isaan argatan qabatamaa ta’aa jira waan ta’eef, nutis yaaduma kanaa haala ajaja kitaaba barataafi qajeelcha barsiisaa irratti hundoofnee mata duree afoolaa tokko jalatti afoola duraan beekan dareetti fidanii dhufuun shaakalliin akka ogummaa isaanii gabbifatan taasisaa jirra. Garuu qajeelchi barsiisaafi kitabni barataa haala gareen shakkalchisuun irraa caalaa hin hirmachisu jechuun deebisu. Gaaffii kanaaf Deebiin isaan kennan bakka tokko tokkootti yaada walhindegaree ta’uu isaa xiinxalameera.

4. Haalli dhiyeenya afoolaan afaan barsiisuu hangam hawataadhaa? Deebiin isaan kennan:

Afoolan afaan barsiisuun barattoonni bakkaa afoollii jirutti dandeetti afaanii akka gabbifataniifi ofitti si’ayinaan akka hirmaatan isaan taasisa. Dabalataan ammoo afoolli hojii kalaqaa waan ofkeessaa qabuufi akkasumas, waan nama bo’aarsuuf dandeettiin waa yaaduu barattootaa akka dabaluuf ga’ee guddaa qaba. Garuu kitaabinni kun boqonnawwaan muraassa jalatti qofa afoolaa qaba jechuun yaada walfakkaatuun ibsan.

5. Afoola fayyadamuun yeroo barnoota afaanii barsiiftan rakkoon isin mudate jiraa? Yoo jiraate maali? Akkamitti furtaniirtu? Gaaffilee kanneeniif deebii yoo kennan:

Barsiisaan “1” yoo deebisan, “Rakkoon yemmuu afoola fayyadamuun afaan barsiisuu nu mudate olka’ee kan mul’atu ta’uu baatus, rakkoon akka hanqina yeroo ni mul’ata. Kunis yeroon ykn waytiin afoolli sun fudhatuufi waytiin barnootichaaf ramadame walsimuu dhabuudha. Kana malees walsimanaa kaayoofi qabiyeen kenname. Kanas barattoonni yeroo barnootaatiin alas akka shaakalin niifi hanga danda’ameetti kaayyoofi qabiyyee walsimsiisuun akka barataan tasifneeraa.” jedhan. Barsiisaa “2” immoo rakkoo mudatu yoo ibsan “xiyyeeffannoo kennuu dhabuu barattoota tokko tokko biratti kan mul’atuudha. Kunis afoolicha jireenya hawaasummaa ykn maatii isaanii irraa waan beekaniif xiyyeeffannoo hin kennan. Afoolli kitaabicha keessatti dhiyaatees barannoon dangefamaa waan ta’eef qabiyeen mara keessatti kan hirmachisuu waan hitaaneef faayidaa inni barnoota afaanii keessatti qabuuf hagaas maraa xiyyeeffanaa hikennan. Qabiyeen dhiyaatuus hawataa miti. Kanas, qabatamaan dandeettii

afaanii akka afoolli gabbisu itti agarsiisuun furuuf yaalleejiirra” jedhan. Barsiistuun “3” kan jedhan immoo “ Kun kan ta’uu qabu afoola gaafataman san qofa kuufatanii beekuu osoo hin ta’in afoola san barnoota afaaniitiin walitti fiduun kaayyoo barnoota afaanii galmaan gahuudha jechuun ibsa bal’aa kennaniiru.” jedhu.

Odeeffannoon afgaaffii barsiisotaa irraa argame kun kan mul’isu afoolli kitaaba barnoota afaanii keessatti hammatamuun yeroo barnoota afaaniitiif oolu faayidaan inni ogummaa afaanii gurguddoo afran galmaan gahuuf qabu daraan olaanaa ta’uusaa, afoola gargaaramanii barnoota afaanii barsiisuufis akka xiyyeeffatan, barattoota akka shaakalsiisaniifi rakkoon yeroo afoolaan afaan barsiisan mudate hanqina yeroo, walsmannaa kaayyoofii qabiyyee, qajeelcha barsiisa fi xiyyeeffannoo laaffisuun barattootaa akka mul’atuudha. Kanaaf immoo qophii kitaaba afaanii keessatti afoola hammachiisuufi yemmuu barnoota daree afaaniis afoolli xiyyeeffannoo kan barbaadu ta’uusaa afgaaffii barsiisota waliin taasifame irraa hubachuun danda’ameera.

4.3.1. Qaaccessa Odeeffannoo Afgaaffii Barattoota Kutaa Sagaliifi Kudhanii Mana Barumsa Sadarkaa Lammaffaa Buraayyuu Irraa argame

1. Gaaffii afoola kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessa jiru daree barnoota afaaniitti ittiin barataa jirtuu? Gosoonni afoola kanneenii maal fa’a? jedhuuf barattoonni kutaa 9fi 10ffaa iddaattoof filataman deebii yemmuu kennan:

“A” “Eeyyeen ittiin barataa jirra. Gosoonni isaanis kanneen akka mammaaksa, hiibboo, durdurii, geerarsa, sirbafi kkf dha.” jechuun yemmuu deebisan, Garuu ibsa bal’aa kan hiqabneeta’u isaa ibsaaniru. “B” akka itti aanutti deebise. “Afoolatti fayyadamnee barnoota afaanii ni baranna. Gosoonni isaas: weedduu, sirboota adda addaa, sheekkoo, tapha ijoollee, ciigoofi kkf ta’aniis boqonaalee muraasa jalatti qofa argamu” jechuun deebisan.

2. Afoolli kitaaba barnoota Afaan Oromoo waytii barnoota Afaan Oromoo keessatti isiiniif dhiyaatu kun faayidaa qaba jettanii yaadduu? Yoo qabaate ibsaa gaaffii jedhuuf barattoonni yemmuu deebii kennan: Barataa “A” “eeyyen faayidaa qaba.

Faayidaan isaas nama bashannansiisa” Barataa “B”, “Eeyyen niqaba. kaka”umsaafi hirmaannaa guutuun akka barannuuf” Barataa “C” dabalataan immoo ogummaa afaanii akka gabbifannuuf” Barataa “E” aadaafi seenaa keenyas akka barannuuf nu fayyada. Garuu bal’iaan

kitaaba kana keessatti hadaa, dudhaa, safuu jiru bal’inaan ibsamee barachuuf kan nama mijatu mitti” jechuun deebii isaanii kennaniiru.

3. Yeroo afoolaan barnoota afaanii barattan rakkoon mul’atu maali? gaaffii jedhuuf deebii yemmuu kennan, Barataa “A” “rakkinni jiru hanqina qindoomina gilgaala, ajeja kennamu, qabiyeen dhiyaatu ifaa ta’u dhisuun rakkoo ta’uu danda’a ” yemmuu jedhu barataan “B” immoo “jechoonni gosoota afoolaa tokko tokko keessatti argaman haaraata’uun hiikkaan isaanii kan nu rakkisuudha.” jedha. Barataan “C” “rakkoolee kanneen akka afooli ibsaan deegaramee dhiisuun ogumma afaanii arfaan keessa xiyyeeffanaan kitaabichaa kan baratoonni calmaatti hanqina qabaan irratti xiyyeeffachu dhisuun rakkoo mul’atudha. Barataan “D” “jechoota haara ta’uun nu rakkisan immoo hiriyyootaafi barsiisota keenya gaafachuun furachuu dandeenyee “. jirra jechuun deebiisaniiru.

Odeeffannoo afgaaffiidhaan barattoota irraa argame kana irraa hubachuun kan danda’amu faayidaan afoolli kaayyoo barnoota afaanii, hiika jechootaa, caaslugaafi qabiyeewaan afoolaa garagara barsiisuun galmaan gahuu keessatti dursaa kan hinkenninee ta’uufi hanqina qabuufi bal’inaan kan ibsisiisu ta’u dhisuun hubatameera.

Dabalataan immoo sababiin jechoonni afoola keessatti argaman haaraa ta’niif afoolli miidhagnina (aesthetics value) horachuun looga hawaasa naannoo afoolichi itti jedhamuu qabatee ba’a waan ta’eef, waaltina afaanitiif gumaacha guddaa qaba. Kanaaf, deebii afgaaffii kanarraa wanti hubachuu danda’amu, afoolli looga hawaasaa roga hunda keessatti argaman hunda barsiisuu kan gumaachu ta’uu isaa sakatta’ameera.

4.3.2. Qaaccessa Odeeffannoowwan Daawwannaa Dareetiin Argame

Gabatee.3. Mirkaneeffannoo Odeeffannoo Daawwannaa Daree Mul’isu

Lak.	Qabxiilee Daawwannaa	Safartuu	
		Kutaa 9 ^{ffaa}	Kutaa 10 ^{ffa}
1.	Afoola fayyadamuu	Kaan kitabicha keessa ‘baranoon’ jiraan qofa	Kaan kitabicha keessa ‘baranoon’ jiraan qofa
2	Afoolli fayyadaman ogummaa afaanii hiikaa jechoota caaslugaaffii qabiye afoolaa	Kaan mijatu miti	Kaan mijatu miti

	barsiisuuf mijataa?		
3	Dhiheennaan afoolichaa waytii barnootaatiin walsimaa?	Waytii barnootaa waliin wal hin simne	Waytii barnootaa waliin wal hin simne
4	Dhiyaanaan afoola barattoota ni kakaasaa?	Ga'aa mitti	Ga'aa mitti, bakka tokko tokkoo qofa
5	Afoolaan duraan beekaniin walitti fiduu?	Kaan kitaaba keessaa irratti xiyeffatu	Kaan kitaaba keessaa irratti xiyeffatu
6	Fedhii guutuun shaakaluu?	Danga'aadha	Danga'aadha
7	Afoola barulee (yaadannoo) isaanii irratti yadanoo isaa qabuu?	Ni qabu garuu, ga'aa mitii	Ni qabu garuu, ga'aa mitii

Qorattuun qaaccessa haala dhiyeenya afoolli afaan barsiisuu keessatti qabu qorachuuf, akkaataa barsiisonni Afaan Oromoo afoola kitaaba barnootaa keessatti hammatame ittiin barsiisaniifi barattoonni ittiin baratan hojiirra oolmaa isaa daawwachuuf gabatee mirkaneeffannoo (safartuu) qopheeffate fayyadamuun odeeffannoowwan qorannichaaf barbaachisan walitti qabachuuf daree barnoota kutaa salgaaffaafi kudhanaffaa Mana Barumsa sadarkaa lammaffaa Buraayyuu daree iddaattoof filatamanitti deddeebi'uun odeeffannoo dabalataa argachuu danda'eera. Carraa waytii barnoonni afaanii afoolaan barsiifamus argateetti. Dabalataanis, barrulee yaadannoo barattootaa ilaaluun akka gosoota afoolaa ofkeessaa qabuufi afoolaan barnoota afaanii keessatti kaka'umsaafi fedhii guutuun ogummaa afaanii gabbifataa barataa jiraachuun isaanii bira ga'ameera. Yaadannoon isaanii kunis, irraa caalmaan caasluga qabaatuuyyuu, yaadanoo afoolaa gaha kan hitaane kan qabu ta'uun daawwannaa kanaan irra sakatta'ameera.

BOQONNAA SHAN: Cuunfaa Argannoofi Yaboo

Boqonnaa kana keessatti odeeffannoon qaaccessa kitaabaa, afgaaffiifi daawwannaa daree barnoota afaanii irraa argaman bu'uura taasifachuudhaan argaman irraa yaadni guduunfaafi yaboon duraa duubaan dhiyaataniiru.

5.1. Cuunfaafi Argannoo

Qorannoon kun xinxala haala dhiyaanaa afoolaa kitaaba barnoota afaan Oromoo kutaa 9 fi 10ffaa jedhu irratti kan gaggeefamedha. Afoolli kitaaba barnoota afaaniifi barnoota afaanii keessatti hammatamuun kaaayyoo ogummaa gurguddoo afaanii fiixaan baasuu keessatti gahee olaanaa qaba. Kanarraa ka'uudhaan kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa salgaaffaafi kutaa kudhanii keessatti haala dhiyeenyaa afoolan afaan barsiisuu irratti qabu qorachuun sakatta'iinsi kan taasifameedha. Kana malees, kitaabolee kanneen keessaatti afoolli akkamiin dhiyaate, afoola gosa akkamiitu dhiyaatefi ogummaawaan afaanii kam barsiisuuf dhiyaate kan jedhu ibsamaniru.

Gilgaalonni kitaaba barnootaa keessatti dhihaatan kan barattoonni bifa qindoominaafi kaayyoo barnoota afaanii irratti hundaa'ee saganteeffamee shaakalaniifi ciicata dabalataa irraa argatanidha. Waan kana ta'eef, dhihaannaan gilgaalota dhiyaanna afoola kitaaba barnoota afaanii keessa jiran kaayyoofi bu'aa barnoota afaanii irraa argamuu qabuu galmaan gahuufi dhiisuu irraatti qooda guddaa qaba.

Kan irratti xiyeefatamuu qabuus, kaayyoon gooroo haala dhiyaanna afoolaanafaan Oromoo barsiisuu keessatti qabu xiinxalluudha. Odeeffannoowwan meeshaalee funaansa ragaa sadaniin walitti qindeeffaman erga qaaceffamanii booda mala ibsuutiin hiikkamaniiru. Odeeffannoo funaanuufis kitaaba barnoota Afaan Oromoo kutaa salgaaffaafi kurnaffaa bara 2005/ 2012 maxxanfamuun hanga ammaa hojiirra jiru qorannoof xiinxalameera.

Odeeffannoon sakatta'a kitaabileen mata duree kana keessatti filataman tokko tokkoon ilaalamuun ibsi itti kennameera. Odeeffannoowwan afgaaffiifi daawwannaa dareetiin argaman immoo jechaan addeeffamaniiru. Karaa gara birootiinis, kitaabiileen wabiifi qorannoon namoota gara garaatiin adeemsifaman sakatta'a barruu firroomanii qorannichaa keessatti yemmuu wabeeffamuun dhiyaatan, boqonnaalee qorannoo shananuu keessatti mata dureewwan gurguddoofi xixiqqoon duraa duubaan galaniiru.

Ittaansuudhaan argannoon qorannoo kanaa haala armaan gadiin qaccifamuun dhiyaataniiru.

- Afoolli bifa gilgaalaaiis ta'e dubbisaan kitaabota afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} keessatti argaman haalli dhiyeenya isaaniirraa hubachuun akka danda'ameetti, akkaa waalmadaalchisaan, gochaan akka agarsiisaan, galumsaan hiika akka kennanfii bifa

barataa giddu galeessa godhateen dhiyaachuu osoo qabuu kan kitaabilee barnootaa afaan oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} kessatti dhiyaataan garuu deebii afaanii kan barbaaduufi shakala dhunfaafi ibsa barattoonni akka kennan kan gaafatu ta'uun hubatameera. Dabalataaniis, afoolli kitaabilee kanneen keessatti argamaan dubbisaa, hika jechootaa barbaaduufii, bifa walaloottin yaa dhiyaatan'yyuu malee akkataa dhiyaachuu qabuun kan dhuyaatan miti.

- Qaaccessa taasifameen afoolli gosa adda addaa kitaaba barataa barnoota Afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} kana keessatti kan hammatameefi waytii barnoota afaaniitti itti fayyadamaa jiraachuun ni mul'ata. Haata'u malee qajelchi barsiisaa akka heerutti afoolli ogumawwaan afaanii arfaan hiika jechootaa caaslugaafi afoola akka qabiyeetti barsiisuuf maleen filatamaa ta'aan kanneen agarsiisaa, gaffiifi deebiin, marii gareen, onnachiisuun, hojii gareen dhiyeesuu akka qabuu ibsamullee kitabileen barnootaa kun garuu kanarratti hanqina akka qabuu hubatameera.
- Akkuma odeeffannoo sakatta'aman irraa hubachuun danda'ametti afoolli kitaaba barnoota afaan oromoo kutaa kutaa 9^{ffaa} fi 10^{ffaa} ogumawwaan afaanii arfan ilaalchisee, bareesuufi dubbisuun xiyyeefanaan dursa barbaadu, dhageefachuuf dubbaachuun kan itt aanaan yoo ta'aan akkaataan kitabilee barnootaa afaan oromoo kutaa keessatti garuu dhageefachuuf dubbachuu, dubbisuuf barreesuu hordofuun kan qophaan ta'uu isaanii hubachuun danda'ameera. Kana malees, hiika jechaa, ijaarsa himootaafii keeeyyataa dabalatee haala ibsuufi hubachisuu danda'uun dhiyaachuu iratti hanqinni jirachuu isaa hubatameera.

5.2. Yaboo

Afoola fayyadamanii ogummaa afaanii gurguddoo barsiisuu keessatti wantoonni xiyyeeffannoo barbaadann argannooqorannichaa bu'uura godhachuun yaaddonni furmaata ta'an jedhamanii yaaddaman akka itti aanu kanatti dhiyaataniiru.

1. Afoolli kitabilee barnootaa kutaa 9 fi 10 keessatti dhiyaate fooyaa'aa ta'uyyuu gaha miti. Caalaatti bu'aa barbaadamu bira gahuufi kaayyoo qabiyyichaa milkeessuuf haala qophii isaa keessatti itti yaadamee haalli dhiyaanna afoolaa gama cimuu danda'uun yoo

qophaa'ee caalaatti bu'a qabeessa ta'a. kanaaf, afoolli gahee guddaa qabaachuusaa isaa hubachuun xiyyeeffannoo barbaachisu kennamee yemmuu kitaabni qophaa'u ogeeyyii garagaraa hirmachisuun yaada akka irratti kennan gochuu, gulaltota adda addaa hirmachisuu, qamoota garaa garaa dorgomsiisee fudhachuun bajaata gahaa ramadameefi afoolli kitaaba keessatti sirritti qoratamee akka dhiyaatuuf irratti hojjachuu qabu.

2. Haalli dhiyaanna afoola kitabilee barataafi qajelchaa barsiisaa ogommaa afaanii arfaaniifi kanneen biroo irraatti hanqina waan qabuuf, Ogeeyyiin kitaaba yemmuu qopheessan afoolaanafaan barsiisuuf qabiyyeen dhiyaatu waa'ee umurii, aadaa, eenyummaa, ogummaa afaanii fi kkf xiyyeeffannoodhaan hojetamuu gafata.
3. Qabiyyeen kitabiilee barataa afaan oromoo kutaa 9 fi 10ffaa gosoota afoolaa irratti qopha'e waan hounda ofjalatti hammachuu irratti hanqinni waan jiruuf, funduratti fooya'ee yeroo qopha'u, fedhiifi muuxannoo jiruufi jireenya barattootaa kan giddugaleeffate akka ta'uuf gosoota afoolaa hunda hammachiisuun namootaa aadaa, safuu, dhudha afoolli hawwasaa keessatti calaqisiisu beekaan hirmachisuuf sadarkaa Ministeera barnootaa, Biroo barnootaafi qamnni dhimmi isaa ilaalatu hundi bajetaan deeggaree keessaatti hirmachuu danda'uu qaba.
4. Akkasuma yemmuu kitaabni qophaa'us ta'ee barnoonni afaanii kennamu ogummaa barreessuufi dubbisuu barattootaa irratti sirritti xiyyeeffachuudha. Sababni barattoonni dandeettii kanneen irratti yeroo heddu hanqina waan qabaniif.

Walumaa galatti, qorannoon qorataan mata duree kana irratti gaggeesittee qofti mata duree kanaaf gahaa waan hin taaneef, qorattoonni biroo illee gadi fageenyaan yoo qoratan qaawwa ija qoorannoo kanaan dagatame duuchuuf gaariidha jedheen amana.

Wabiilee

Abdurrahmaan Abdulqaadir. (2016). "Qaacceessa ogommaa afaani gurguddooarfani keessatti" waraqaa qorannoo digirii lammaffaa, Univarisiitiyi Finfinnee, kaan hin maxanfaamne.

Addunyaa Barkeessa. (2011). *Akkamtaa* : qarannoo Hujoo. Finfinnee: Mega priting press.

Asaffaa Taffarraa. (1991). Wiirtuu. Jildii-4. Barruulee Waaltina Afaan Oromoo.

Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa

- Ajzen, I. (1988). *Attitudes, Personality and Behavior*. Buckingham: Open University Press
- Andrzejewski, B.W.S. Plaszczyk, W. Tyloch. (1985). *Literature in African Languages*. Theoretical Issues and Surveys. Cambridge University Press.
- Beekan Gulummaa. (2015). *Koomtoo*: Gooma Afoola Oromoo. Finfinnee, Oromiyaa.
- Ben Amos D. (1982). *Folklore in Context*. New Delhi: South Asian Publishers.
- Best, J.W. (1977). *Research in Education*. New Jersey: Prentice Hall, Inc
- Birhanu Matthews. (2009). *Fundamentals of Literature*. Addis Ababa: Printed By Alpha Printers PLC.
- Brumfit, J.C. (1986). *Literature and Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Bukenya, R. et al (eds). (1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi: Nairobi University Press
- Canonici, Novirino N. (1996). *Zulu Oral Traditions*. Zulu language and literature. Durban: University of Natal.
- Carter, R. (1996). *Language, Literature and Learner*. New York: Addison Wesley Longman Ltd.
- Chinua Achebe (2003). *Things Fall Apart*. A casebook. New York: Oxford University Press.
- Collie, J. and Slater, S. (1987). *Literature in the Language Classroom*. A research Book Ideas and activities. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daaluu Aabbunii. (2012). “Xinxalla Afoolaa Dandeettiwwan Afaanii Afran Barsiisuu Keessatti. Haala Kitaabota Barataa Afaan Oromoo Kutaa 9ffaafi 10ffaa Keessatti” Yunivarsiitii Addis Ababaa: (MA Thesis)
- Dastaa Dassaaleny. (2013). *Bu’uura Qorannoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Boolee
- Dorson, R. (1972). *Folklore and folklife; an introduction*. Chicago: The University of Chicago.
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Oxford University Press.
- Finnegan, R. (1976). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Figaaduu Birruu. (2007). “Qaaccessa Mamm Ijoolleefi Ijoollummaa.” Yunivarsiitii Addis Ababaa (MA Thesis)
- Flick, Uwe. (2002). *An Introduction of Qualitative Research*. (2nd ed.) New Delhi: Sage Publication Ltd.
- Gaaddisaa Birruu. (1991). *Wiirtuu, Jildii-4. Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa

- Geetaachoo Rabbirraa.(2009). *Seerluga Afaan Oromoo*.Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Intarnaashinaalii.
- Hill,J.(1986). *Using Literature in Language Teaching*.London : Macmillan Publishers Ltd.
- Ibson,E.(1995). *The Double Role of Fiction in Foreign Language Teaching To Ward a creative*.
- Koul,L. (1988).*Methology of educational Reseach*. Delhi: Vikas Publishing house Pvt.Ltd.
- Lauritzen,Carol.(1980). *Oral Literature and The Teaching of Reading*.
International Reading Association.
- Lazar,G.(1983). *A Literature and Language Teaching: A guide for Teachers and Trainers*.
Cambrigde: Cambrigde University press.
- Lue.(1996). *Discussion That Work: Taskcentered Fluency Practice*.Cambrigde:
Cambrigde University press.
- Lyster R.(2007).*Learning and Teaching Language ThroughContent*. Amesterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Mckay,S.(1986). *Literature in Language Class Room*:In Brumfit, C.J.and R.A.Carter (eds)
- McMahan Elizabeth,Susan Day,Robert Funk.(1986).*Literature and the Writing Process*. New York: Macmillan Publishing Company.
- McRae J.(1991). *Literature with a sall*.“I” Hong Kong: Macmillan Publishrs Limited.
- Melakneh Mengistu(2006).*Fundamentals of Literature for Colleges*.Addis Ababa:Commercial Printing Enterprise.
- Mitikkuu Dibbeessaa(1991).*Wirtuu*.Jildii-4.Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo.Finfinnee:Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa
- Mulugeetaa Nagaasaa.(1999).*Wirtuu*.Jildii-8.Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo.Finfinnee:Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa.
- Nuttal,C.(1982).*Teaching Reading Skillsin a Foreign Language*.London:Heineman Educational Books.
- Okpewho,I.(1992). *AfricanOral Literature*:Background Charecter and countintuty:Bloomington and Indianapolis:Indiana University
- Richards and Rogders.(1986).*Approaches and Methods in Language Teaching*.
Cambridge: Cambrigde University press.
- Saktihivel,V.and Karidha N.(2010).*Language and Literature*.
(from:<http://www.Language inindia.com/July 2016/karidha.Literature pdf>)

Silberstein,S.(1994). *Techniques and Resourses in Teaching Reading*.Oxford: Oxford University prees.

Silberman.(1996).*Research Method in Language Learning*. Cambrigde: Cambrigde University press.

Warquu Dachaasaa.(2001).*Wirtuu.Jildii-9.Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*.Finfinnee:Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa

Williams,R.(1986). *To Ten Principles for Teaching Reading*. English Language Teaching Journal 40:1.

Wright,M.H. (1961).*Oral Tradition*.Chicago: Aldine Publishing Company

Badilu Wakjira.(1996):*በስነጽሁፍፉንፉንማስተማር፤አዲስአበባ፤ንግድማተሚያድርጅት::*

Fikade Azeze. (1991).*የስነ-ቃልመመሪያ*፤Institute of International Cooperation of the German Adult Education, Education Assocciation.

Dabalee “A”

Baafata kitaaba Afaan Oromoo kutaa 9^{ffaa}.

BAAFATA		
	Mata duree	Fuula
Seensa:	.....	IV
Boqonnaa 1:	Afaanliti Faayidaa Isaa	1
Boqonnaa 2:	Addooyyee	13
Boqonnaa 3:	Meeshaalee Walqunnamtii Ammayyaa	23
Boqonnaa 4:	Barnootaafi Misooma.....	31
Boqonnaa 5:	Faalama Qilleensaa	41
Boqonnaa 6:	Nageenya Karaa	51
Boqonnaa 7:	Jeneraal Taaddasaa Biruu	63
Boqonnaa 8:	Sima Nyaataa	75
Boqonnaa 9:	Miidhaa Iiblisoonni Qaama Beeytadaarratti Fidan.....	83
Boqonnaa 10:	Dhibbaa Eedstin Misoomarratti Fidu	95
Boqonnaa 11:	Ispoortii Aadaa.....	107
Boqonnaa 12:	Fardaan Gulufuu.....	115
Boqonnaa 13:	Aramaafi Dhukkuba	125
Boqonnaa 14:	Billilee/ Mahibuubaa	131
Boqonnaa 15:	Looga Afaan Oromoo	143
Boqonnaa 16:	Yeroo Yeroon Qabi	153
Boqonnaa 17:	Garaa Walitti Nahe	161
Boqonnaa 18:	Xalayaa Barreessuu	173

Dabalee “B”

Baafata kitaaba Afaan Oromoo kutaa 10^{ffaa}.

BAAFATA		
Mata duree		Fuula
Seensa		iv
Boqonnaa 1: Afaan Akkamitti Jalqabame?		1
Boqonnaa 2: Dhukkuboota Wal-Qunnamtii Saalaatin Darban		15
Boqonnaa 3: Sirna Fuudhaafi Heeruma Oromiyaa Bahaa.....		31
Boqonnaa 4: Toltuufi Hiree Ishii		39
Boqonnaa 5: Burqaafi Dureettii.....		47
Boqonnaa 6: Onismoos Nasiib		57
Boqonnaa 7: Faayidaa Bosonaafi Bineensotaa.....		67
Boqonnaa 8: Garaa Kaasaa		77
Boqonnaa 9: Sirna Gadaa		89
Boqonnaa 10: Guddifachaa		100
Boqonnaa 11: Kunuunsa Qabeenya Uumamaa		109
Boqonnaa 12: Jireenya Baadiyyaafi Magaalaa		117
Boqonnaa 13: Sheek Bakrii Saaphaloo.....		125
Boqonnaa 14: Afoola Oromoo		133
Boqonnaa 15: Durba Morma Lamaa		147
Boqonnaa 16: Gaabbii		157
Boqonnaa 17: Xalayaa		165
Boqonnaa 18: Barreeffama Odeeffannoo (Wabiitti) Fayyadamuu		171

Dabalee “C”

**Faca’iinsa Afoolaa Kitaaba Barnoota Afaan Oromoo Kutaa Salgaffaa fi kurnaffaa
Keessatti Argamanii Mul’isu.**

Lakk.	Boqonnaa	Barannoo	Gosa Afoolaa	Gilgaala	Fuula
1					
2					
3					

Dabalee “D”**Mirkaneeffannoo Odeeffannoo Daawwannaa Daree Mul’isu**

Lak.	Qabxiilee Daawwannaa	Safartuu	Yaada
1.	Afoola fayyadamuu		
2	Afoolli fayyadaman ogummaa afaanii hiikaa jechoota caaslugaafii qabiyee afoolaa barsiisuuf mijataa?		
3	Dhiheennaan afoolichaa waytii barnootaatiin walsimaa?		
4	Dhiyaanaan afoola barattoota ni kakaasaa?		
5	Afoolaan duraan beekaniin walitti fiduu?		
6	Fedhii guutuun shaakaluu?		
7	Afoola barulee (yaadannoo) isaanii irratti yadannoo isaa qabuu?		

Dabalee “E”

Yunivarsiitii Addis Ababaa,Kolleejjii Namoomaa,Qorannoo Afaanotaa Joornaalizimiifi Sabquunnamtiitti Muummee Afaan Oromoo,Ogbarruufi Fookloorii

A. Afgaaffii Barsiisota Afaan Oromoo Mana Barumsa Sadarkaa Lammaffaa Buraayyuutiif Qophaa’e.

1. Afoolli barumsa afaanii keessatti faayidaa qaba jettanii yaadduu? Yoo niqaba jettan faayidaaisaa ibsaa?
2. Afoola gargaaramtanii barnoota afaanii barsiisuu irratti xiyyeeffannoon qabdan maal fakkata?
3. Haala kitaabni afaan Oromoo kutaa salgaaffaafi kudhanaffaa qajeelchutti barattoonni afoola duraan beekan akka fidanii dhufuun gareen shaakalaniif haalli isin itti jajjabeessuun barsiiftan maal fakkaata?
4. Haalli dhiyeenya afoolaan afaan barsiisuu hangam hawataadhaa?
5. Afoola fayyadamuun yeroo barnoota afaanii barsiiftan rakkoon isin mudate jiraa?
Yoo jiraate maali?Akkamitti furtaniirtu?

B. Afgaaffii Barattoota Kutaa Salgaaffaafi Kudhanaffaa Mana Barumsa Sadarkaa Lammaffaa Buraayyuuf Qophaa’e

1. Afoola kitaaba barnoota Afaan Oromoo keessa jiru daree barnoota afaaniitti ittiin barataa jirtuu? Gosoonni afoola kanneenii maal fa’a?
2. Afoolli kitaaba barnoota Afaan Oromoo waytii barnoota Afaan Oromoo keessatti isiiniif dhiyaatu kun faayidaa maalii qaba jettu ?
3. Yeroo afoolaan barnoota afaanii barattan rakkoon mul’atu maali?

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorattuun maqaaniifii Mallattoon koo armaan gaditti eerame, qorannoon kun kan koo ta'uu isaatiifi, kanaan duraas Yuunvarsitiiti kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaf kan hin dhihaannee ta'uusaa, akkasumaas, wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee wabii keessattis kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Barattuu: Hannaa Malkaamuu Bayeessaa waraqaa qorannoo ishee haala seera qorannoo eegeen qopheessuun isheefi ofittisuu (deffense) muummeef galchuu ishee ani gorsaan mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa Gorsaa _____

Mallattooo _____

Guyyaa _____